

The contributions of Karabet Keşişyan to history education in the Ottoman period: An evaluation of the materials printed in Karabet Printing House

Muhammed ERDOĞAN, Ayşegül Nihan EROL ŞAHİN

Article Type	Research Article
Received	27/09/2023
Accepted	28/11/2023
DOI	https://doi.org/10.17497/tuhed.1367301
Similarity Scan	Done: Turnitin
Ethics Declaration	This work has been prepared in compliance with all ethical and copyright regulations. This study, conducted through archive documents, does not require ethical committee approval.
Conflict of Interest Statement	The author(s) declares that there is no conflict of interest.
Financing	No external funding was used to support this research.
Copyright and License	2012-2024 © TUHED. This work is published under the CC BY-NC 4.0 license.
Information Note	This study has been presented as an oral presentation at the IX. International Symposium on History Education (ISHE 2023).

The contributions of Karabet Keşişyan to history education in the Ottoman period: An evaluation of the materials printed in Karabet Printing House

Muhammed ERDOĞAN

ORCID: 0000-0002-7995-1647, E-mail: erdoganmuhammed115@gmail.com

Institution: Gazi University, Graduate School of Education Sciences, ROR ID: <https://ror.org/054xkpr46>

Ayşegül Nihan EROL ŞAHİN

ORCID: 0000-0001-6320-982X, E-mail: nihanerol@gazi.edu.tr

Institution: Gazi University, Gazi Faculty of Education, ROR ID: <https://ror.org/054xkpr46>

Abstract

In this research, the materials related to Ottoman history education published in the printing house of Karabet Keşişyan (Garabet Kesishian 1850-1911), known as the famous printer Kitapçı Karabet Efendi, were examined. In the research, brief information was given about Karabet Keshishian's life and his works in the field of printing, history textbooks, journals on history education, and other side materials that can be used in history education published in the printing houses he established were identified. These sources were accessed from the archives, some of these sources were selected, and they were examined through the content analysis method, and the parts that were considered important in terms of history education were evaluated. It was determined that Karabet Keshishian established two printing houses, one in his name and the other in collaboration with another printer named Kaspar Efendi, called "Karabet and Kaspar Printing House". It was seen that Keshishian published books under the supervision of the Ottoman Empire throughout the complex period he lived in, had good relations with Abdülhamid II, and was awarded the Medjidie Medal. It was determined that Keshishian printed history atlases and maps in his printing houses during his active years or took personal initiatives to print these materials and that the atlases and maps he printed had their characteristics. It was determined that Keshishian had the privilege of a journal called "Mektep" prepared for rüştiye students, which also included history subjects. In addition to these findings, it was observed that he printed 52 history textbooks in his printing house, that these books had characteristic features in terms of content and form, and that most of the history textbooks were related to world history. As a result of the research, the contributions of Kitapçı Karabet Efendi to history education were revealed, and suggestions were made for research that can be done on the works he published in his printing houses.

Keywords: Karabet Keşişyan, Karabet & Kaspar printing house, history education, history textbooks, history atlases, history journals

Introduction

Karabet Keshishian, one of the founders of the Karabet and Kaspar printing house and known as Karabet Efendi, the bookseller, was born in the village of Talas in Kayseri in 1850. It is believed that Keshishian came to Istanbul before 1870 (Tevfik, 1911: 235). It is stated that Keshishian earned a living by washing the laundry of single people in the first years of his arrival in Istanbul, and later he worked in less bright jobs such as newspaper distribution, but he was a hardworking and ambitious person (Tatlısu, 2021:124). In the following years, Keshishian, who developed his book distribution business considerably, saw opportunities in the development of reading habits in Istanbul of the period and started a book business. Although he initially continued his book business with the buy-sell method, he also entered the printing and publishing business at the end of the 1870s and established a publishing company named Karabet printing house (Imprimerie Garabed) (Tatlısu, 2021: 125; Tevfik, 1911: 235). Keshishian's investment in the printing and publishing business brought him much more return than he expected, as Turks did not show much interest in printing and publishing during this period, and the number of Turkish printing houses remained in the minority on Bab-ı Ali Street, one of the most important streets of the period where bookstores were located (Engin, 2010: 14). Printing and publishing did not attract the attention of other nations in the Ottoman Empire; a small group of people, mainly Armenians, were interested in this business and the number of these people was very small. In his work *40 Years*, Uşaklıgil lamented the cultural weakness of Bab-ı Ali Street and described the state of the press and publishing sector in the following words:

How I had imagined Bab-ı Ali Street, how I had decorated it with magnificent libraries and printing presses. In my imagination, it was an apocalypse of poets, writers, and authors in a never-ending frenzy. Passing through here, one should have been intoxicated by the vapors of a great cauldron that was always boiling. In contrast to this overflowing artistic field of my imagination, there I saw young people who didn't know how to pass the time in the wimpy chairs of three or five booksellers next to a tripe shop or a butcher, or old men who didn't have enough of life to put a dress on their backs and were trying to provide the evening's raki by allocating the printing proofs of an Armenian naturalist. The street was full of Karabet and Kaspar¹, Aleksan, and then, most important of all, Arakel in the corner. What would have happened if they hadn't brought books, newspapers, printing presses, and the industriousness and resourcefulness of their race into their lives? There was a movement born out of their efforts and activities, and no matter how small or weak it was, it was still something (Uşaklıgil, 2017: 257).

¹ The full name is mentioned as Kaspar B. Kayseryan (Kaisserian) (Tatlısu, 2021: 30; Yıldırım, 2019: 29). Kaspar Efendi was born in Kayseri in 1860 and came to Istanbul in 1879. It is noted that Kaspar Efendi began his journey in Ottoman printing and publishing history with a bookstore he opened at the Bayezid tram station (Birinci, 1995: 30). Kaspar Efendi is the brother of the novelist Artin Kayseryan, known for his works on Armenian language and literature (Deveci Bozkuş, 2020: 126).

Karabet Keshishian rose to the top by taking advantage of the lack of supply that Uşaklıgil indirectly mentioned. In the same period, other Armenians also entered the printing business. In 1899, out of the 90 printing houses active in the Ottoman Empire, 32 were owned by Armenians, 23 by Turks, and 15 by Greeks. In sum, other communities in the Ottoman Empire had little or no interest in the printing business (Deveci Bozkuş, 2020a: 116). This situation allowed Armenian printers who turned to the printing business to develop themselves and rise to the top in a short time. Karabet Keshishian joined forces with Kaspar Efendi (b. 1860 - d. 1894), one of the rising Armenian printers of this period, and founded the "Karabet and Kaspar Printing House" (Tatlısu, 2021: 125). The two were well-known people before they established a printing house together. Just like Keshishian, Kaspar Efendi had worked as a newspaper distributor and opened a bookstore called "Tedrisat Kütüphanesi". In addition, "Maarif Mecmuası", one of the most important children's education journals of the period, was printed in Kaspar's printing house. Karabet Keshishian was a well-known figure as the concessionaire of the journals "Mektep" and Resimli Gazette (Birinci, 1995: 32; Çoruk, 2006: 418; Shichk, 2011: 200). In addition, Keshishian was on good terms with the sultan of the time, Abdülhamid II. In 1876, following the Sultan's accession to the throne, he presented 71 books to the sultan's library (Tatlısu, 2021: 125). These two men, who were influential in the Ottoman literary community, printed 229 books in the printing house they founded together and ran together for a while (Shichk, 2011: 200).

Karabet and Kaspar were not only interested in the commercial aspects of printing but also wanted to contribute to literature. For this reason, they prepared an index of the books printed in their press, classified according to their subjects (Tatlısu, 2021: 131). In the Mukaddim section of the Fihrist, it was explained that readers living in the provinces did not know what to read and in what order, and did not know which book was where, and the need for a guide to help readers was expressed in the following words;

It is inferred from the fact that all sides are making efforts and endeavors for the education of sciences and education, which is civilization and happiness, by the fact that all kinds of books and books on sciences, science, and literature have been in high demand (valid, valuable) for a long time and especially in the eyes of experts.

In the large cities where Mekâtib-i Âliye is located, the means for education are available, and even those who want to engage in education on their own can easily find remedies and guides. However, this is not the case in the provinces, and those who set out to study do not know how to begin and what books to read. This time, to provide a service for the preparation of scholars, we have given information about the contents of about one hundred and fifty works suitable for all classes of people and published them in this index ("Karabet and Kaspar Printing House", 1303: 2) (Appendix A).

As can be understood from the text, Karabet and Kaspar Efendi made serious efforts to develop the Ottoman printing press. Considering the conditions of the period and the state of the Ottoman publishing industry, it can be said that the efforts of Keshishian and Kaspar Efendi were noteworthy.

Keshishian and Kaspar Efendi's journey in the printing house they founded together continued until 1889 with the exchange of ideas and publications in various fields. In the year 1889, it is stated that Keshishian and Kaspar turned to different fields, but the name of the printing house in Bab-ı Ali remained the same for a short period of time, and then Keshishian opened a separate library and continued his work under the name "Karabet Matbaası" (Tatlısu, 2021: 134) Schick (2011) states in his study that Karabet Keshishian turned to textbook printing because he thought that textbooks would be needed more after the centralized change in the education system, method changes and the widespread use of textbook printing. Kaspar Efendi, on the other hand, turned to the novel genre and worked in the field of literature (205). After a while, Kaspar Efendi passed away on February 23, 1894 (Birinci, 1995). After the separation of the two printers, Keshishian's turn to textbook printing made his contributions to Ottoman history education more visible. In the following years, although he did not directly prepare textbooks, he printed many textbooks in his printing house, and it was determined through the archival documents and secondary sources examined within the scope of this research that he supported the history education of the Ottoman period with the history atlases, maps and journals printed as a result of his initiatives. In addition, Tevfik (1911) mentioned in his study that Keshishian was at least as influential as other authors in the preparation of textbooks and other course materials (235).

Similar to Keshishian, there are others who² were directly or indirectly involved in textbooks and history education. However, due to the small number of studies on Keshishian and the lack of research that draws attention to his contributions to history education, this study focuses on Karabet Keshishian.

An analysis of the index dated 1303, which lists the names, fields, and printing dates of the textbooks printed at Karabet and Kaspar Printing House, as well as research on the activities of Kaspar Printing House, which Keshishian opened independently, reveals that Karabet Keshishian printed approximately 406 books between 1889 and 1910, 52 of which were in the field of history and 14 of which were in the field of learning techniques. It has been determined that most of the books printed at the printing house were in the field of history, and most of the books printed in the field of history were textbooks. Other books printed in the printing house and their subjects are as follows: 23 geography, 15 health, 26

² Mihran Apikyan and Diran Kelekian are examples of these authors. Mihran Apikian wrote textbooks on Ottoman Turkish and its grammar. Some of these textbooks include: *Muhtasar Sarf-ı Osmanî*, *Resimli Eksîr-i Alfebâ-i Osmânî*, *Elifba-yı Osmanî* (Deveci Bozkuş, 2021: 383). Diran Kelekian, on the other hand, took political history courses at the Erkan-ı Harbiye School and wrote a book titled "*Tarih-i Siyasi-i Umûmî in the Nineteenth Century*" (Deveci Bozkuş, 2022: 13-16). For more information on Armenian writers of the period, see Deveci Bozkuş, Y. (2020).

law, 17 child care and home management, 31 literature, 11 calendars, 37 catechism, 10 ethics, 42 grammar, 10 logic, 44 science, 6 agriculture and animal husbandry, 52 economics, 5 dictionaries and 12 other types of books (Karabet and Kaspar Matbaası, 1303; Tatlısu, 2021: 134; Tefvik, 1911: 235). Keshishian's efforts towards textbooks coincided with the Tanzimat period, an important turning point in the history of Turkish education. During this period, the state officials attached great importance to educational reforms. In the period that began with the 1839 Tanzimat Edict, rüşüştüye and vocational schools in certain fields were opened, teacher training activities came to the fore, and after the 1869 Maarif-i Umumiye regulation, the number of schools was increased and schools with different qualifications were included in the education system (Hayta and Ünal, 2014, 142-143; Somel, 2015: 123). While all these developments were taking place, new books and supplementary resources were needed for these schools, and Keshishian made a significant contribution to the development of the education system with the 406 books he printed. All of these efforts were recognized by the state, and in 1894, he was awarded the Order of Mecidi (State Archives Presidency Ottoman Archives [BOA], 1311, box: 51, shirt: 42: 1) (Appendix B). In addition to this decoration, he was also honored with the title of "Umûm Mekâtib-i Askerîye ve Mülkiye-i Şahane Kitabcısı". It is stated that Keshishian published countless schoolbooks throughout his life in return for the Ottoman state, which gave him this title and decoration (Tatlısu, 2021: 126-128). Based on all this information from the few studies on Keshishian's life, it can be said that Keshishian stood out as an Ottoman citizen who lived by the Ottomanism of the period. As a matter of fact, following Keshishian's death, Rıza Tefvik (Bölükbaşı) wrote an article about him, in which he described him as a "good Ottoman" and stated that "Turkish was spoken and Turkish was lived in his house" (Tefvik, 1911: 236). In addition to these, Schick (2011) states that Keshishian was also interested in humor-related publications³ and was one of the printers who printed publications in the field of "mischievous publications" (200).

In this research, considering the contributions of Karabet Keshishian, about whom brief information is given in the introduction, to the Ottoman printing press and the Ottoman education system, the question of Keshishian's contributions to history education and his efforts to improve history education comes to mind by making use of the literature and archives. The problem statement of the research: "What are Karabet Keshishian's contributions to history education?". This study aims to reveal the contributions of Karabet Keshishian, one of the important printers of the Ottoman period, to the development of history education through the history course materials printed in his printing house. The research is limited to the documents whose names are given in the population and sample

³ The expression "mischievous publications" refers to works that were banned during the Ottoman period and the early years of the Republic of Turkey on the grounds that they were deemed obscene and could negatively influence children. It is noted that during the reign of Sultan Abdulhamid II, there was a vigorous struggle against "mischievous publications" However, it is also mentioned that during this period, works unrelated to "mızır neşriyat" were sometimes evaluated as such and banned (Eliçık, 2009). For more information on the policies regarding "mischievous publications" during the reign of Sultan Abdulhamid II, see Eliçık, M. (2009).

section. The documents accessed from the archive were analyzed and the findings were presented with various categories. The sub-problems of the research are as follows:

- What are the designs and general characteristics of the history textbooks printed in Karabet Keshishian's printing house?
- What are the designs and general characteristics of the maps printed in Karabet Keshishian's printing house?
- What are the designs and general characteristics of the atlases printed in Karabet Keshishian's printing house?
- What can be said about Karabet Keshishian's journal "Mektep" and the history education articles in this journal?

Method

Research Design

Document analysis technique, one of the qualitative research techniques, was used as the method in the study. The document analysis design involves an in-depth analysis of written and visual materials collected about the events and phenomena targeted to be investigated so that a clear argument or conclusion can be made about the subject under investigation through the materials examined (Yıldırım and Şimşek, 2021: 189). In this context, since Karabet Keshishian's contributions to history education were examined in this study, written materials written on the subject were consulted, Karabet Keshishian's contributions to history education in the Ottoman period were examined in detail, and data were revealed with a holistic approach.

Study Group

Analyzed documents were selected from the catalogs of the Karabet and Kaspar printing houses, the National Library catalogs, the Ferit Ragıp Tuncor Archive catalog, and the State Archives catalogs to represent the approaches of the works in Kesishian's printing house. The degree and grade information shown in the table is taken from the cover pages of the relevant books and related research. Not all copies of Mektep journal were allowed to be taken; therefore, copies related to history education and other related topics were taken, but the exact number of pages in the copies accessed could not be reached. Since the study was prepared with archives and documents, it does not require ethics committee approval.

Table 1

List of Analyzed Documents⁴

Document Name	Writer or Editor	Type	Degree and Grade	V	N	Year	P.N.
Babı Ali caddesinde karabet ve Kasparın 25 numaralı kütüphanesi hesabına tab olunan kitapların fihristi	-	-	-	-	-	1886	38
Fezleke-i Tarih-i Devleti Osmaniye	Abdurrahman Şeref	Textbook	High school (-)	-	-	1901	224
Fezleke-i Tarihi Umumi	Ali Tevfik	Textbook	High school (1st grade)	1	-	1891	186
Fezleke-i Tarih-i Umumi: Tarih-i Kurunu Ahire	Ali Tevfik	Textbook	High school (2nd grade)	2	-	1893	204
Fezleke-i Tarih-i Umumi: Tarih-i Kurunu Vusta	Ali Tevfik	Textbook	High school (3rd grade)	3	-	1900	194
Tarih-i Devlet-i Osmaniye	Abdurrahman Şeref	Textbook	High school (1st grade)	1	-	1891	363
Tarih-i Devlet-i Osmaniye	Abdurrahman Şeref	Textbook	High school (2nd grade)	2	-	1894	498
Tarih-i Enbiya ve İslâm	Halil Vahid	Textbook	High and Primary schools (1st grade)	-	-	1909	176
Ceb Atlası	Mehmed Celal	Atlas	Military medicine school (-)	-	-	1908	155
Tarih-i Osmani Haritaları	İbnül Cevad Efdaleddin Tekiner	Historical Atlas	Primary school (-)	-	-	1911	22
Mektep	Karabet Keshishian	Journal	High and Primary schools	1	2	1891	-
Mektep	Karabet Keshishian	Journal	High and Primary schools	1	41	1892	-
Mektep	Karabet Keshishian	Journal	High and Primary schools	3	1	1894	-
Mektep	Karabet Keshishian	Journal	High and Primary schools	3	12	1894	-
Mektep	Karabet Keshishian	Journal	High and Primary schools	3	19	1894	-
Mektep	Karabet Keshishian	Journal	High and Primary schools	4	34	1895	-

⁴ The abbreviations in the table and their meanings are as follows: P.N.: number of pages, V: volume, N: number.

Data Collection and Analysis

Document analysis was used in the data collection process and content analysis design was used in the data analysis process. Although document analysis is defined as a qualitative research method in itself, it can be used as a part of the data collection process under action research and case study designs. In addition to this feature, since document analysis is directly related to texts, reports, videos, etc., it adapts to the content analysis method in the data analysis process (Kıral, 2020: 182; Yıldırım and Şimşek: 72). The content analysis method used during the analysis of the data helps to analyze the written and visual data collected through documents and offers the opportunity to analyze and examine in depth by categorizing the collected data in the form of photographs, discourse, pictures (Silverman, 2006: 159-163). During the research process, the analyses and results obtained from the data were tested by field experts, the documents from which the data were collected were also examined by experts, and expert opinions were consulted throughout the process. Thus, the internal reliability of the research was ensured (Merriam and Greiner, 2019: 27).

Results

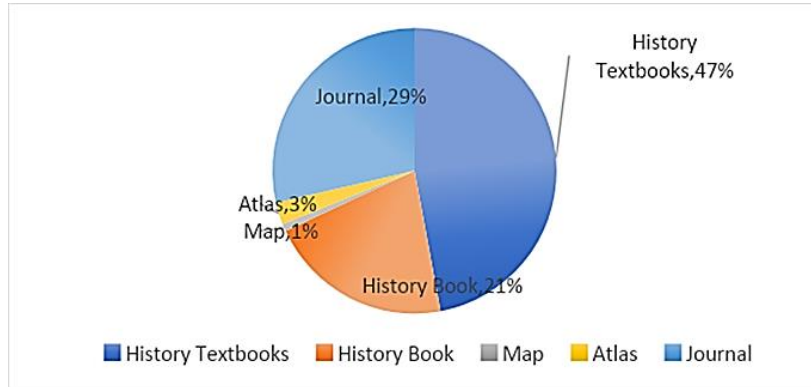
In this section, the findings obtained in the research are shared. The findings were analyzed under four main headings: the findings on the general situation of the auxiliary materials for history lessons in the printing house, the findings on the content of history textbooks, the findings on the maps and atlases printed in the printing house, and the findings on the school journal printed in the printing house were analyzed separately.

Findings on the History Course Materials Printed in Karabet and Keshishian's Printing House

As mentioned in the introduction of this study, many books for history classes were printed in Keshishian's printing house. In addition to these books, atlases, maps, and journals related to history teaching were also printed. According to the information obtained from the catalogs of the Karabet printing house and other sources, there were 56 history textbooks, 25 history books, 1 atlas, 1 map, 34 fascicle journals. The distribution of the works in the history genre printed in the printing house is as follows according to their proportions.

Figure 1

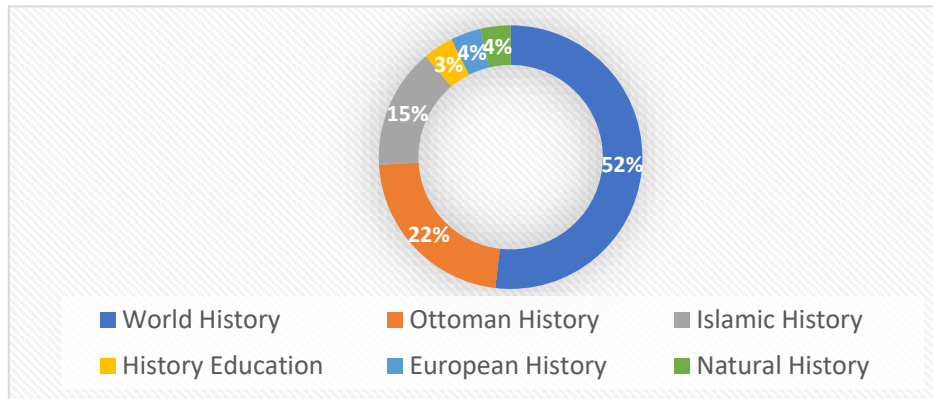
Distribution of History Course Materials Printed in Karabet and Kaspar Printing House According to Their Types⁵

In addition to this information, data on the distribution of the analyzed history course materials according to their fields were also obtained. There were 14 works in the field of world history, 6 works in the field of Ottoman history, 4 works in the field of Islamic history, and one work each in the fields of history education, European history, and natural history. The ratios of the history course materials printed in the printing house according to their fields are as follows:

Figure 2

Karabet Printing Works According to the Fields of History Course Materials

Findings on the Designs Printed in Karabet Keshishian Printing House and Their Characteristics

This chapter presents an analysis of the history textbooks printed at Keshishian's printing house. The analysis is based on the interconnected and original features found in the textbooks, thus questioning whether the printing house had a certain policy in printing textbooks. In order to measure Kashishian's contributions to history education, the content of 7 textbooks printed at Kashishian's printing house were analyzed. These textbooks were

⁵ The documents shown in this graph were found in the catalogs of the Karabet and Kaspar printing houses, the catalogs of the National Library, the catalogs of the National Library and the catalogs of the State Archives. While counting the documents, reprints were also counted.

randomly selected to represent the printing style and content of Keshishian and his printing house. The selected textbooks are as follows: Fezleke-i Tarih-i Devlet Osmaniye textbook, the first and second volumes of Tarih-i Devlet-i Osmaniye textbook, Fezleke-i Tarihi Umumi and two other volumes of this textbook, Tarih-i Enbiya and İslam textbook. The general characteristics of these textbooks are as follows:

- The textbook titled Fezleke-i Tarih-i Devlet-i Osmaniye covers the period between 1318 and 1749 and consists of 4 units except for the conclusion and introduction. The historical intervals in the units were not selected according to the sultans but were distributed according to the year intervals by applying a different classification. For example, Unit 1 continues from 1318 until the Battle of Ankara in 1402, and the last part of this unit describes the interval from the Battle of Kosovo and the ascension of Yıldırım Bayezid to the throne afterwards until the Battle of Ankara and the beginning of the Fatret Period. The next unit begins with the immediate aftermath of the Battle of Ankara in 1402 and ends with the accession of Sultan Bayezid II to the throne in 1512 (Şeref, 1900: 15-22). This unit system was used in all textbooks printed by the printing house.
- The first volume of the textbook Tarih-i Devlet-i Osmaniye (History of the Ottoman Empire) consists of four units; the first three units begin with the year 1327 and describe the historical events until the accession of Mehmed III to the throne in 1595. In the last unit, the administrative, economic, and social structure of the Ottoman Empire until 1595 is described in a unit titled "organization and order, degree-i maarif and industry" (Şeref, 1900, Tarih-i Devlet-i Osmaniye, c.1: 270-272). The second volume of this textbook has the same concept as the first textbook but continues from 1595 until the Treaty of Küçük Kaynarca in 1774 (Şeref, 1900, Tarih-i Devlet-i Osmaniye, c.2).
- In the first volume, starting with the birth of the Prophet Adam, who is believed to be the prophet of the three Abrahamic religions prophet, the events of the First Age and the events before the First Age are described based on Islamic sources. In the second volume, starting from the division of the Roman Empire into two parts, the events of the Middle Ages are narrated, and the last volume describes the historical events that took place "from the conquest of Istanbul to the current date" (Tevfik, 1894: 5; Tevfik, 1896: 8; Tevfik, 1896 c. 3: 6).
- The textbook titled Tarih-i Enbiya ve İslam (History of the Prophet Muhammad and Islam) consists of seven short units, each unit containing chapters that the author characterizes as "chapters". The units covered the creation of the Prophet Adam and his sending to Earth, the life of the Prophet Noah and Noah's ark as mentioned in Abrahamic religions, the general state of the Arabian Peninsula and the world before the spread of Islam, and finally the life of the Prophet, the spread of Islam and the period of the four caliphs (Vahid, 1909).

The first characteristic feature of the textbooks of the Karabet and Kaspar printing houses, and later of the Karabet printing house, which was managed by Keshishian alone, is the embossed images on the inner and outer bindings of the books. These images, just like in modern textbooks, were relevant to the subject matter and would attract the attention of the students. For example, in the *Fezleke-i Tarihi Umumi* textbook on world history, a globe shape was added on a red background, surrounded by various flowers and decorations (Tevfik, 1896). In the volume of another textbook, *Fezleke-i Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, the coat of arms of the Ottoman state was included, decorated with floral ornaments as in the previous textbook, and enclosed in a frame (Şeref, 1900). In the textbook, *Fezleke-i Tarih-i Devlet-i Osmaniye* (*Fezleke-i Tarih-i Devlet-i Osmaniye*), a globe surrounded by parchment, quill pens, and telescopes was placed at the top of the inside cover, and the imprint section containing information about the book was framed (Appendix C). The textbook on the history of Islam, "*Tarihi Islam*" (History of Islam), featured a drawing of a rose representing the Islamic prophet Muhammad and a small drawing of the Qur'an on the inside cover (Vahid, 1909).

Figure 3

Globe shape, Coat of Arms of the Ottoman Empire, Rose Symbol⁶

It is thought that the exterior design of textbooks is as important as the content. Considering the conditions of the period, it can be said that Karabet Printing House made the necessary efforts to make the books more attractive. No concrete findings were found regarding the binding of the books and the paper used. Most of the books were digitally delivered to the researchers by the staff of the Ankara Directorate of Manuscripts. Only two of the books could be physically observed. It was observed that the bindings of these books were not torn, and the pages were intact for the age of the books.

When the contents of the books were analyzed, it was observed that these books, similar to other textbooks written in the same period, contained excitement-inducing expressions, patriotic sentences and exaggerations, and similar to some history textbooks published in the early 20th century, these books also included footnotes and additional explanations (Şeref, 1900: 84; Tevfik, 1894: 10; Vahid, 1909: 14). In addition, English or

⁶ The titles of the books whose cover pages are shown are as follows: Vahid, H. (1909). *Tarih-i anbiya ve Islam*. Istanbul: Karabet and Kaspar. Tevfik, A. (1896). *Fezleke-i tarih-i umumi*. Istanbul: Karabet and Kaspar. Şeref, A. (1900). *Tarih-i devlet Osmaniyye* (volume 1). Karabet.

foreign language words are given with their pronunciations in parentheses whenever possible. Although the language and expression styles of the books are similar, the language and style vary from book to book. While one book uses very plain and simple language, another book uses a very heavy language.

In the section of the Tarih-i Umumi textbook related to European history, the convention nationale (convention nationale) of 1792 was mentioned, and the path leading to the French constitution of 1793 after the convention was described with the following sentences: "After the republic, which had been governed in negotiation for a while, Marat and Danton and Robespierre came under the influence of the throne, on the one hand, troops were being sent against the states that threatened France and on the other hand, thousands of people were being slaughtered and killed" (Tevfik, 1896: 36). In the textbook Tarih-i Enbiya ve İslam prepared by Halil Vahid, the introduction of a text about the prophet Adam is as follows: "Allah Almighty created Adam (A.S.) from the earth as the first human being on the face of the earth and gave his body a soul. He commanded all the owners to prostrate themselves" (Vahid, 1909: 6). These texts use a very simple language that any person who knows the Ottoman alphabet can understand.

On the other hand, the sentences used in a section of the textbook Fezleke-i Tarihi Devlet-i Osmaniye, written by Abdurrahman Şeref, are as follows: "Meanwhile, in the Harem, women who were inclined to be mültezem (important), while they were etemm (perfect), everyone was muntezir (waiting) and dil-güşa (pleasant conversation), suddenly their ifrat (excesses) came" (Şeref, 1900: 80). In the same book, a different event, the conquest of the Peloponnese, is described in the following words: "In order to prevent the attack on Peloponnese from the north, the Greek government had built a wall across the city of Corinth, and this wall was named Germehisar" (Şeref as cited in Karaçorlu, 2017: 32). As can be seen, unlike the other two texts, a heavier language is used in this text. This may be an indication that the prepared textbooks do not have a common standard in terms of content.

Looking at the textbooks in general, there are not many common and original features other than binding and division into units. In addition, it was determined that the textbooks do not include figures and maps except for decorations.

Findings on the Design and Characteristics of Maps and Atlases Printed in Keshishian's Printing House:

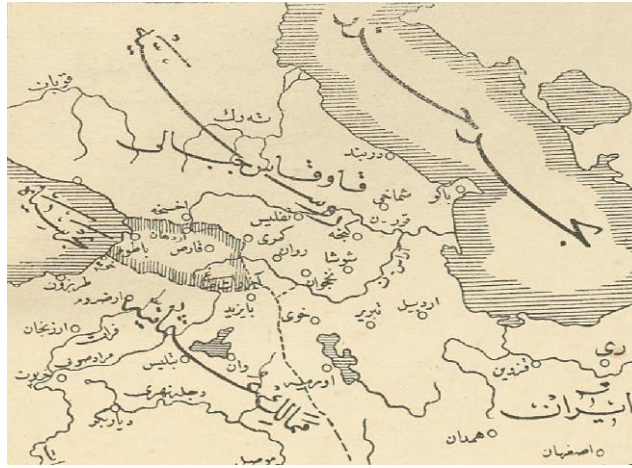
Karabet Keshishian's printing house also included atlases and maps. Tatlısu (2021) states that Keşişyan procured visual materials from Europe as auxiliary resources for textbooks and had atlases printed and ruled books prepared with these materials. When the catalogs of active libraries in Turkey were examined, three atlases and one map printed by Karabet Printing House on different dates were identified. From these visual sources, the work titled "Tarihi Osmani Haritaları" prepared by İbnü'l Cevad Efdaleddin Tekiner, the work titled "Ceb Atlası" written by Mehmet Celal and the map titled "Painted Europe-yi

Osmani" prepared by Karabet Printing House were selected and evaluations were made about these maps. In this part of the research, the findings obtained about the aforementioned works are included.

According to the data obtained from the Presidency of the State Archives, it was determined that Keşişyan requested permission to print a history atlas on an unknown date, that this atlas was organized according to the level of rüştiye schools, and that it was prepared to be an auxiliary source for history lessons (Presidency of the State Archives Ottoman Archives [BOA], ? box: 60, shirt: 108: 2).⁷ This history atlas is thought to be the one prepared by Ibn al-Jawad Efdaleddin Tekiner in 1911 (1327). The atlas titled "Tarih-i Osmani Haritaları" (Appendix E) gives the changing borders of the Ottoman Empire according to years in a chronologically detailed and annotated manner. Özlü and Üzüm (2020), in their research with the atlas, state that the scope of the work progresses from the borders of the Ottoman Empire's foundation period to the borders it had at the end of the XIXth century (184). Efdaleddin Tekiner's atlas, like a classical historical atlas, gives the events in a chronological order and narrates them through maps. For example, in the atlas, the Ottoman-Russian borders and the provinces of Kars, Ardahan and Batum were given to the Russian Empire after the Treaty of Ayastefanos (1878), which was signed after the 93rd War and remained in force for a short time, are shown as follows (Tekiner, 1324: 20).

Figure 4

Borders of the Treaty of Ayastefanos from Efdaleddin's Atlas (Tekiner, 1910)

When the texts in the atlas are examined, it is observed that the expressions used are generally free from subjective interpretations, based solely on expressing historical events as they are in the documents, without exaggerated narratives or descriptions, and that the expressions are written in a manner suitable for the level of junior high school. In the work, only historical events were focused on, geographical and geographical terms and information were not included unless necessary, and in the historical events described, the

⁷The day, month and year of this archival document are not included in the archival records and are not written on the document. For this reason, a question mark symbol has been added to the year section.

event-cause-effect order was conveyed without going into too much detail, and in the next stage, another event that followed or caused the historical event described was mentioned. For example, the transition from the Treaty of Ayastefanos to the Congress of Berlin is as follows:

The successive defeats we suffered in the 1294 campaign, which was launched at Russia's invitation, had immediately left nearly half of the Rumelia continent (country) to the invasion of the seven. Since such a large number of casualties threatened our political survival in Rumelia and this had an impact on the European balance of power, the necessary changes were made by the congress held in Berlin (Tekiner, 1327: 20).

Through this text, it can be observed that a brief evaluation of the historical event is made, and the historical event is narrated from the perspective of the Ottoman Empire, with expressions such as "we suffered... our politics..." that make the author's side clear. This style of narration is a style that is occasionally found in today's textbooks.

In addition to the aforementioned history atlas, another atlas written by Mehmed Celal and called "pocket atlas" was printed in 1908 (H: 1326) at Karabet Printing House. Unlike Efdaleddin Tekiner's atlas, the atlas contains colored maps and consists of 3 sections. In the first section, it is explained that the atlas was prepared to assist history and geography classes in high schools, and how the atlas should be used. In the second part, information about the population of the states shown in the atlas is given, and the history and sociological characteristics of important states are summarized. In the second part, the states described were shown on political maps (Celal, 1908). Among the political maps in the atlas, the political map of Europe is as follows.

Figure 5

Map of Europe in the Atlas Prepared by Mehmet Celal (Celal, 1908)

The atlas includes a separate place for each continent, a world map, maps of some important states, separate maps for regions such as Western Europe and the Balkans, and information about the oceans. Some of the maps in the atlas are as follows:

Figure 6

From Left to Right South America, Oceania and Part of the Pacific Ocean, Rumelia Region (Celal, 1908)

While these are the visuals in the second part of the atlas, the texts in the first part of the atlas explain the states in these maps. For example, in the atlas, in the section describing the characteristics of the races, the places where they lived, and their history, the following sentences were used about black people: "This race has spread throughout Africa and Australia and their color varies from olive to black. Their hair is black and generally curly, their lips are thick, and their noses are uruz (wide) and thick. 1) Originally Negroes, estimated to be around 60 million. They are inhabitants of central and central Africa. The most famous tribes are: Foulbés, Haussas, Sontais, Niam Niam" (Celal, 1908: 25). In the rest of the text, Mehmed Celal states that not much is known about the relations between the tribes of Africans and underlines that they do not have a strong state and that they are colonies. The description of races in the atlas is similar to the description of Africans. In another section on races, Hindus were also included, and the religious beliefs of Hindus were described in the following sentences:

There was a degree of correspondence between the Brahma sect and the Buddha sect, which was created by the judge (God) named Fu. The Buddha sect agrees with the division of classes, which constitutes one of the most important principles of the Brahma sect and promises the salikiye the possibility of attaining a badelmemat life (a life focused on the afterlife), a cavidanî and always bilnefis (breathless, very close) buddha through reform and purification of the soul (Celal, 1908: 31).

When we look at the discourses in the atlas, we observe that the style of expression used is similar to Efdaleddin Tekiner's atlas in that it is comprehensible and based on pure knowledge, but unlike Efdaleddin Tekiner's atlas, it includes more clear and comprehensible expressions. Although historical events are included in the atlas, geographical and sociological observations are written in general.

It is known that Karabet Keshishian was very interested in visual historical sources such as the atlases and maps mentioned in this section and that he took personal initiatives for the publication of such sources. In addition to the pocket atlas mentioned above, a political map titled "Painted Europe-yı Osmani Map" was printed by Karabet Matbaası and distributed to high schools in order to contribute to the teaching of history (State Archives Presidency Ottoman Archives [BOA], 1324, box: 948, shirt: 30: 3). This map could not be found in public archives but was found on the website of an auction house. Since the auction house was located in Izmir, the map could not be physically accessed. For this reason, it was not possible to determine the paper quality of the map and how much it had worn out over the years. However, since the visuals of the map were accessed, it is possible to make determinations about the visuals. The political map shows the Balkans and part of Eastern Europe. It has a vertical structure and consists of green, white and pink colors. In accordance with the logic of classical political maps, capitals and important places are emphasized. The image of the map was not included in this study due to possible copyright problems. The map is important in the sense that there were not many examples of colored maps at the time it was printed and that it was printed and distributed due to the personal efforts of Karabet Keshishian, and for these reasons it is included in this study.

Findings on the "Mektep" Journal Printed by Keshishian Printing House

Mektep was a periodical with educational content that was published 185 issues in total between 1881 and 1898 during the reign of Sultan Abdülhamid II (Tümer, 2003: 323). Mektep Journal was prepared for students studying at the idadi and rüştiye levels, and the content and scope of the journal was organized in accordance with the educational programs used in schools (Timur, 2021: 46). In the Mektep periodical, topics related to history, literature, painting, travelogues and natural sciences were written (Timur, 1995, pp. 1-2). In addition to these contents, one section of the journal included stories under the title "morality" that tried to instill national and spiritual feelings in students, and Ahmet Rasim, Mehmed Celal and Hüseyin Cahid, who were important writers of the period, wrote stories under this title (Uçman, 2004, p. 2). These writings can be interpreted as a kind of citizenship education initiatives.

Mektep was printed in Karabet Keşişyan's printing house and Keşişyan was the concessionaire in the printing of the journal (Timur, 1995: 2-4). Birinci (1977) states in his study that in terms of its content and publication, Mektep stood out among the science, history and literature journals of the Abdülhamid II period and became one of the most important journals of the period. Tümer (2003) states in his study that Mektep started its publishing life as a children's journal, but over time it turned into a journal important enough to take an important place in the history of Turkish literature and was one of the publications that were effective in the transition to the Servet-i Fünûn period in Turkish literature (323). Since the aforementioned periodical contains history writings suitable for the curricula at the level of idadis and rüştiye and has an important place in terms of literary

history, it was considered as an important secondary source in terms of history teaching and history of education and was included in this study. The cover page of the journal is as follows (Mektep, 1894).

Figure 7

Inside Cover of Mektep (Mektep, 1894)

The title of the journal was designed in a way to attract the attention of the students, and ornaments of keys, banners, flowers and roses were placed to represent the Ottoman letters that make up the title. In the introduction of the journal, there is a poem titled "Long live my Sultan". Launched in 1890 and published for an undetermined period of time, the journal included articles on history and literature, French and Persian, art and travel, religion and morality, health and vocational education (sewing and embroidery for girls, industry and workshops for boys), as well as articles on mathematics, chemistry, biology and other sciences (Timur, 1995). When the available issues of the journal were analyzed, it was observed that there was an intensive use of visuals for concrete and abstract concepts in these issues. For example, on two pages where literature, natural history and mathematics lessons were listed one after the other, a text on the characteristics of giraffes was included in the natural history lesson, and a drawing of a giraffe was added right next to this text. In the literature lesson preceding the natural history lesson, there was a short story titled "the reconciliation of siblings", which was illustrated with a small drawing showing two reconciled children and their father. In the mathematics lesson following the natural history lesson, geometric figures were included (Mektep, 1891: 37).

Figure 8

From Left to Right Image of the Text "Reconciliation of Brothers", Giraffe Image, Some Geometric Shapes (Mektep, 1891)

The use of visuals not only helped students understand the subject better, but also set a textbook style in the current journal. The language of the journal is simple, clear and comprehensible in a way that can be understood by the audience it addresses, namely children. When the articles in the journals are analyzed, it is observed that the authors write in the style of a teacher lecturing as if the students were in front of them, using phrases such as "children... when you look at your shadow... when you look at the trees around you... as you see above... in the text we read..." (Mektep, 1891).

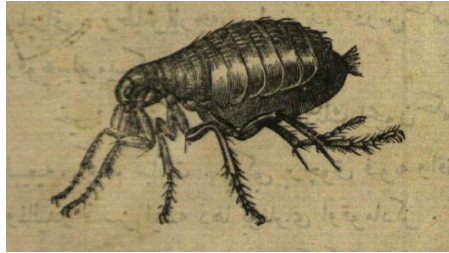
While these are the characteristic features and general structure of the journal, there are also distinctive features in terms of history education. In the analyzed volumes of the journal, it was observed that the lessons of Ottoman history or European history were not included in the journals, whereas the lessons of Tarih-i Umumi (world history) were generally included; İbrahim Hakkı Pasha was influential in the first years of the journal in the articles related to history lessons, and later other important historians and literary figures of the period also took part in the articles (Mektep, 1891; Mektep, 1894). In the journal, under the title of world history, explanations about the methodology of history and the definition of history were also given in the lessons. For example, İbrahim Hakkı Pasha devoted the introductory part of his article on Noah's Flood in the 18th issue of the journal to the definition of history, the sources of history, and the branches of science auxiliary to history (Timur, 1995: 100-101). In addition to this article, the content of the articles titled Tarih-i Umumi found in other copies included information on the history of humankind (based on the Qur'an), the history of continental Europe, inter-state relations and the characteristics of civilizations.

While these were the contents of the Tarih-i umumi (World History) courses, there was also another course called Tarihi Tabii (natural history). Timur (1995), in his study of volume 1 of Mektep journal, evaluated the course Tarihi Tabii as an example of natural history studies. He stated that the articles related to natural history lessons were given under the umbrella of history articles and therefore could be seen as history lessons, mentioned that the characteristics of various animals were explained in these articles in

natural history lessons, and determined that there were articles by quite different authors in the articles and that there was a drawing of the animal to be described before each article (108-109). In this study, history lessons were also found in the scans conducted on the third volume of the journal. As an example of texts related to history-natural lessons, the text titled "Flea" in the 2nd issue of the journal and the visual related to the text can be shown. The relevant image is as follows (Mektep, 1891: 12).

Figure 9

A Flea Drawing from Mektep (Mektep, 1891)

Part of the text related to the tick image is as follows: "The picture you see here is a very enlarged picture of a flea. Fleas have a grudge against both humans and animals. The flea lays its egg in the dust. The young hatches and lives in the dust. Therefore, where there is dust and dirt, there are many fleas" (Mektep, 1891: 12). In the rest of the text, the flea's characteristics, its classification as a pest, and ways to protect against fleas are explained. The articles titled *Tarih-i tabii* are quite interesting in terms of approach. However, whether or not they can be considered in the field of "natural history" is open to debate. The field of natural history is a distinct discipline in its own right, and in studies on this discipline, one can ask about an organism, "What kind of animal is it? Where does it live? How does it live? How does it reproduce? How do such creatures look, and what do the places they live look like?" (Able, 2016, 2150). The letter journal articles analyzed in the study are similar in concept and purpose to the purposes of natural history articles. For example, in the study titled "Flea", the visual of the creature, where it lives, and how it reproduces were tried to be conveyed with superficial information. In addition to this article, a study titled "Giraffe", which was written under the title of Natural History, provided superficial information about the characteristics of the giraffe (Mektep, 1891, 32). Considering the conditions of the period and the level of the students to whom the journal *Mektep* was addressed, it can be said that the criteria for natural history were realized at a minimum level, but the articles still need to be analyzed from the perspective of a natural historian.

It can be said that the articles in *Mektep* with the concept of the history of nature have a contradictory but interesting approach. Considering that most of the writers of the period wrote about historical events related to war or diplomatic relations, it is thought to be interesting to describe a living creature, an organism, rather than a specific historical event. From this point of view, it can be said that the writings of *Tarih-i Tabii* have an innovative

and original characteristic compared to the period. There is no explanation for the inclusion of the related articles in the journal.

Conclusion

The years in which Karabet Keshishian Efendi, who lived between 1850 and 1911, worked as a printer, are considered as a period of "reconstruction" in terms of education. In this period, Western pedagogy and techniques were utilized to shape Ottoman schools in a contemporary style, and a policy of blending these approaches with traditional elements was pursued (Gündüz: 2010). Prominent educators of the period prepared teaching materials in line with the Ottoman and Islamic traditions, taking into account local requirements and realities (Ardıç and Kılıç: 2017). In this study, those of these educational materials related to history education were categorized and Kitapçı Karabet Efendi's contributions to history teaching in this context were revealed.

Based on the research findings, 25 history textbooks, 27 history books, 1 atlas, 1 map, 34 journals were found in the field of history by Keshishian. It was seen that these works were quite elaborate according to the conditions of the period, prepared with the advanced technologies of the period, and in good condition in terms of binding, cover, picture and color. In the study, the fact that the most common type of publications printed in Keshishian's printing house were books related to the science of history can be shown as the most basic evidence of Keshishian's influence on history education and his efforts towards history education. In addition, it has been observed that Keshishian attached importance to the printing and distribution of textbooks and was influential in the development of the interior and exterior design of these textbooks, and it is thought that history textbooks also developed with this approach. It has been observed that Keshishian allocated resources to studies on atlases and maps in order to provide auxiliary resources for history lessons and made special attempts to print history atlases and maps. In their study, Özlü and Üzümlü (2020) interpreted Tekiner's history atlas, which was printed at Karabet Printing House, as a very important development in terms of teaching historical geography and mentioned that it was prepared in a simple and comprehensible language, as stated in the findings of this study (204). It was found that Keshishian gave importance to articles related to history and ensured that articles related to natural history were written in the journal of which he was the concessionaire. Whether or not the articles in this periodical, which are shown as examples in the findings section, are natural history articles is open to debate (Timur, 1995: 108).

In addition to these findings, when Keshishian's printing press was analyzed in terms of history education, it was observed that most of the materials were printed for the world history course, the materials printed for Ottoman history were less compared to world history, and the least materials were printed for the history of religions course. Since only the books printed by Keshishian were analyzed in the study, these books could not be

compared with other history textbooks, and therefore no findings were found on whether Keshishian had ideological discourses on history education. When the sources analyzed within the scope of the research are analyzed, it can be said that Karabet Efendi contributed to the cultural and intellectual development of Ottoman society and was innovative and entrepreneurial in the field of publishing. It was observed that he prepared colorful atlases in his printing house using techniques that were quite advanced for the period he lived in and included designs that facilitated learning with illustrated journals. In addition, it is thought to be interesting that he tried to convey historical information to children from a young age with various visuals and different methods with Mektep journal.

- Based on the results of this study, the following suggestions can be made for similar studies to be conducted in the future:
- Based on Keshishian's interest in atlases and maps, Keshishian's efforts towards geography education can be analyzed.
- By comparing the contents of the history textbooks printed by Keshishian's printing house with other textbooks of his peers, it can be analyzed whether these textbooks have ideological discourses.
- The school journal printed by Keshishian can be analyzed in terms of different disciplines and its contributions to these disciplines can be evaluated.
- A study can be prepared about the printing house of Kaspar Efendi, with whom Keshishian worked for a while.
- A natural historian can analyze the natural history articles in the Mektep journal.
- Studies on Ottoman period printing activities and printers can be increased.

Statement of Contribution: The first author contributed 60 percent and the second author contributed 40 percent to the study.

Support and Appreciation Statement: No external funding was used to support this research.

Conflict of Interest Statement: The authors declare that there is no conflict of interest.

References

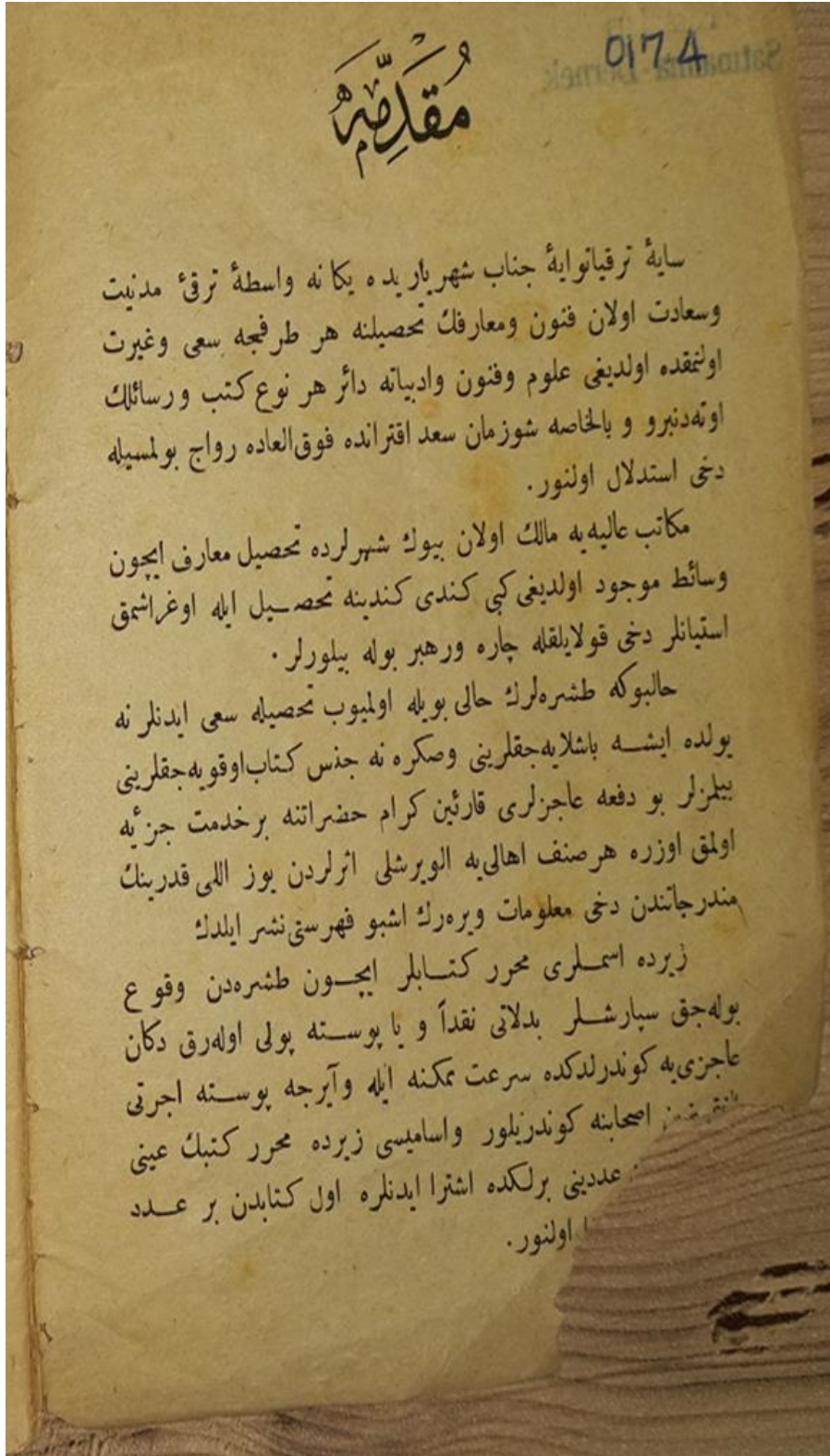
- Able, W. K. (2016). Natural history: an approach whose time has come, passed, and needs to be resurrected. *ICES Journal of Marine Science*, 73(9), 2150-2155. <https://doi.org/10.1093/icesjms/fsw049>
- Ardıç, E. ve Kılıç, F. (2017). Teaching materials in the late Ottoman and early republican periods: history and citizenship courses. *Turkish History Education Journal*, 6(2), s. 363-382. <https://doi.org/10.17497/tuhed.338771>
- Birinci, N. (1977). Mektep. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, (v. 4, p. 1-14). Dergah.
- Birinci, A. (1995). Kitapçılık tarihimizden bir isim: Kaspar Efendi. *Kebikeç*, 1(1), s. 27-33.
- BOA, fon: MF.İBT., Tedrisat-ı İbtidaiye kalemî, box: 60, shirt: 108.
- BOA, fon: MF.İBT., Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemî, box: 56, shirt: 4.
- BOA, fon: İ.DH., İrade Dahiliye, box: 1249, shirt: 97153.
- BOA, fon: İ.TAL., box: 51, shirt: 42.
- BOA, fon: İ.HUS., İrade Hususi, box: 29, shirt: 3.
- BOA, fon: MF.MKT., İrade Talifat, Maarif Nezareti Mektubi Kalemî, box: 278, shirt: 25.
- BOA, fon: MF.MKT., Maarif Nezareti Mektubi Kalemî, box: 432, shirt: 35.
- BOA, fon: MF.MKT., Maarif Nezareti Mektubi Kalemî, box: 812, shirt: 8.
- BOA, fon: MF.MKT., Maarif Nezareti Mektubi Kalemî, box: 948, shirt: 20.
- Celal, M. (1908). *Cep atlası*. Karabet.
- Creswell, J. W. (2020). *Nitel araştırma yöntemleri: beş yaklaşıma göre nitel araştırma deseni* (S. B. Demir, & M. Bütün, Trans.). Siyasal.
- Çoruk, A. Ş. (2006). Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin basın ve yayın hayatına katkıları üzerine kısa bir değerlendirme. F. M. Emecan, Ş. Ural, & K. Yetiş (Eds.), *Çeşitli Yönlerden Türk Ermeni İlişkileri* (s. 415-421). İstanbul University.
- Deveci Bozkuş, Y. (2022). Tanzimat döneminde eğitim ve ders kitapları kaleme alan Ermeniler: Mihran Apikyan örneği. F. Korkmaz (Eds.), 9. *Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı* (p. 379-390). <https://doi.org/10.26650/PB/AA10AA14.2023.001.028>
- Deveci Bozkuş, Y. (2020). Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler: Osmanlı Türkçesi ile eserler yazan Ermeni Entelektüeller. *Erdem*, (79), s. 97-128. <https://doi.org/10.32704/erdem.838432>
- Deveci Bozkuş, Y. (2020). XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni entelektüeller. Nobel.
- Deveci Bozkuş, Y. (2022). XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni entelektüeller: Diran Kelekyan örneği. *Bilig*, (101), s. 1-29. <https://doi.org/10.12995/bilig.10101>
- Eliaçık, M. (2009). Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin II. Abdülhamid Döneminde muzır neşriyat sayılması. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 47-62. <https://doi.org/10.15247/dev.31>
- Engin, E. (2010). *Türk romanında Ermeniler (1874-2010)* (Unpublished Doctoral Thesis). Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Glesne, C. (2013). *Nitel araştırmaya giriş* (A. Ersoy & P. Yalçinoğlu, Trans.). Anı.

- Gündüz, M. (2010). *Osmanlı mirası Cumhuriyet'in inşası modernleşme, eğitim, kültür ve aydınlar*. Lotus
- Hayta, N., ve Ünal, U. (2014). *Osmanlı Devleti'nde yenileşme hareketleri*. Gazi.
- Karabet ve Kaspar Matbaası, (1303). *Babı Ali caddesinde karabet ve Kasparın 25 numaralı kütüphanesi hesabına tab olunan kitapların fihristi*. Karabet & Kaspar.
- Karaçorlu, S. M. (2017). *Osmanlı tarihi: Abdurrahman Şeref'in "Fezleke-i devlet-i tarih-i Osmaniye" (günümüz Türkçesi)*. Umuttepe.
- Kıral, B. (2020). Nitel bir veri analiz yöntemi olarak doküman analizi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (15), s. 170-189.
- Mektep. (1891). *Mektep*. (1)7. K. Keshishian (Eds.). Karabet ve Kaspar.
- Mektep. (1892). *Mektep*. (1)41. K. Keshishian (Eds.). Karabet.
- Mektep. (1894). *Mektep*. (3)1. K. Keshishian (Eds.). Karabet.
- Mektep. (1894). *Mektep*. (3)12. K. Keshishian (Eds.). Karabet.
- Mektep. (1894). *Mektep*. (3)19. K. Keshishian (Eds.). Karabet.
- Mektep. (1895). *Mektep*. (4)34. K. Keshishian (Eds.). Karabet.
- Merriam, S., & Greiner, R. (2019). *Qualitative research in practice: examples for discussion and analysis*. A Willey Brand.
- Muşmal, H., ve Gürbüz, İ. (2018). Nitel araştırmalarda veri toplama yöntemleri ve veri türleri – doküman incelemesi. Ş. Aslan (Eds.), *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* (s. 217-243). Eğitim.
- Özlü, Z., ve Üzüm, H. İ. (2020). Tarihi coğrafyanın öğretimi açısından haritaların önemine bir örnek: İbnul Cevad Efdaleddin'e göre Osmanlı haritaları. A. Mutlu (Eds.), *Geçmişten Günümüze Tarih Araştırmaları* (s. 179-207). Gazi.
- Schick, I. C. (2011). Print Capitalism and women's sexual agency in the late Ottoman Empire. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 1(31), s. 196-216. Project Muse. <https://muse.jhu.edu/article/444382/pdf>.
- Silverman, D. (2006). *Interpreting qualitative data: methods for analyzing talk, text and interaction*. Sage.
- Somel, S. A. (2015). *Osmanlı'da eğitimin modernleşmesi (1839-1908)*. İletişim.
- Şeref, A. (1901). *Fezleke-i tarih-i devlet-i Osmâniyye*. Karabet.
- Şeref, A. (1891). *Tarih-i devleti Osmaniyye* (Volume 1). Karabet.
- Şeref, A. (1894). *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye* (Volume 2). Karabet.
- Tatlısu, M. (2021). Kitapçı Karabet Efendi'nin Osmanlı matbuatına katkıları üzerine bir methal. *Yıllık Annual of Istanbul Studies*, 3(10), s. 123-148. <https://doi.org/10.53979/yillik.2021.6>
- Tevfik, A. (1891). *Fezleke-i tarih-i umumi* (Volume 1). Karabet.
- Tevfik, A. (1893). *Fezleke-i tarihi umumi: tarih-i kurun-u vusta* (Volume 2). Karabet.
- Tevfik, A. (1900). *Fezleke-i tarihi umumi: tarih-i kurun-u ahire* (Volume 3). Karabet.
- Tevfik, R., (1911). Müteveffa karabet efendi hakkında, *Servet-i Funiün Dergisi*. 40(1024), s. 235-237. Milli Kütüphane. <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/articlecatalog/details/20128>

- Tekiner, C. E. (1910). *Tarih-i Osmani haritaları*. Karabet.
- Timur, K. (1995). *Mektep dergisi (1. Cilt 1891-1892) (Tasnif, inceleme ve değerlendirme)*Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Timur, K. (2021). Sultan II. Abdülhamid döneminde okul vazifesi gören bir mecmua “mektep”. *Edebi Eleştiri Dergisi Takvîm-i Vekâyi'den 1928 Yılına Süreli Yayınlar ve Edebiyat Özel Sayısı*, s. 45-55.
- Tümer, Ş. C. (2003). “Mektep” dergisi hakkında yapılan çalışmalara dair bazı dikkatler. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 10(21), s. 323-338.
- Uçman, A. (2004). Mektep. *Türkiye Diyanet vakfı İslam Ansiklopedisi*, v. 29, p. 1-2. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Uşaklıgil, H. Z. (2017). *Kırk yıl. Özgür*.
- Vahid, H. (1909). *Tarih-i enbiya ve İslâm*. Karabet & Kaspar.
- Yıldırım, E. (2019). *19. Yüzyıl sonu Osmanlı toplumunda “tercüme” eserlerin tanıtımı üzerine betimleyici bir inceleme: Kitapçı Arakel Karalogları* (Unpublished Master Thesis). Okan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, A., ve Şimşek, H. (2021). *Nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin.

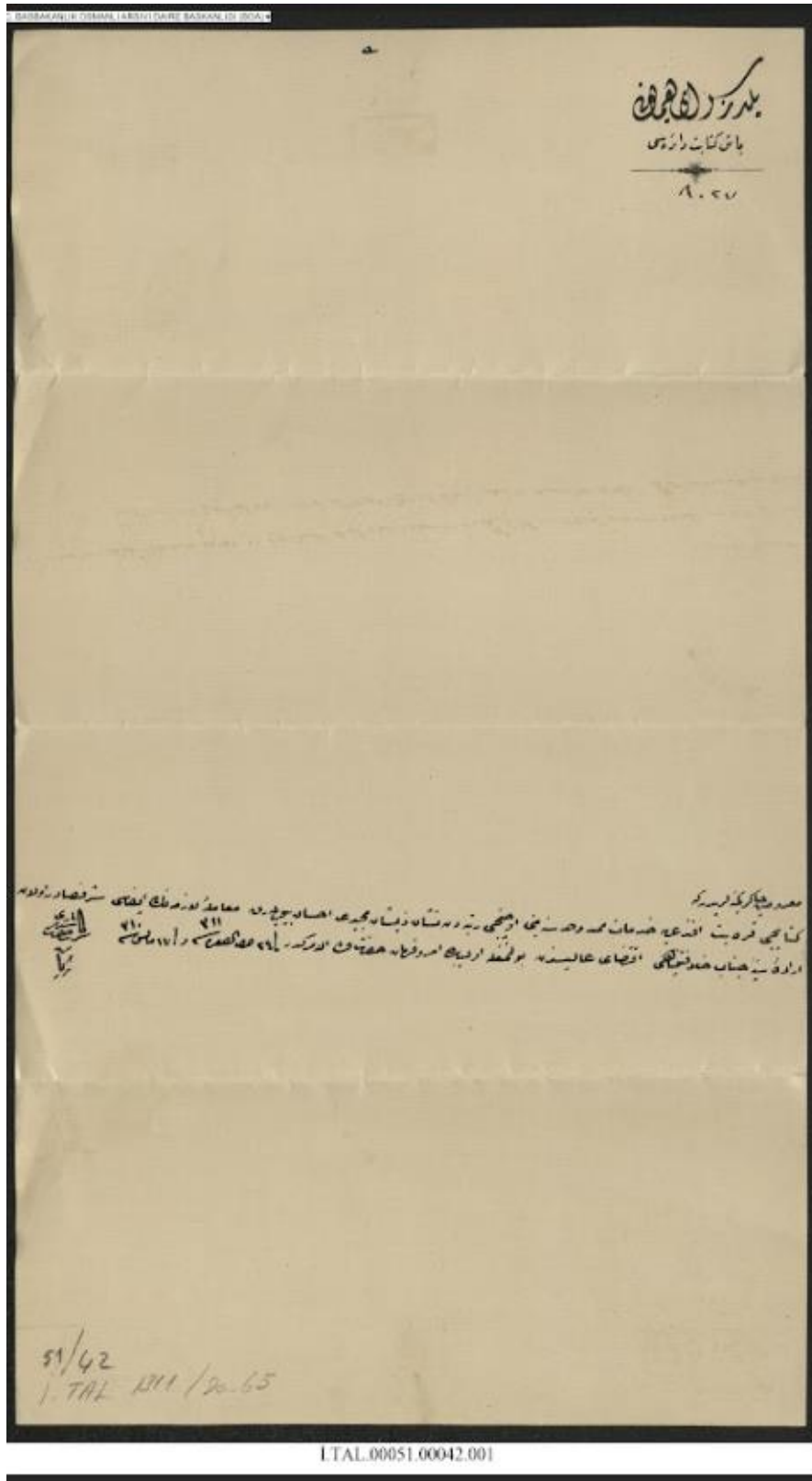
Appendices

Appendix A. Introductory Section of the Fihrist Published by Karabet and Kaspar Printing House⁸

⁸ National Library rare works catalog.

Appendix B. Archival Document Dated 1311 on Karabet Keşişyan's Receipt of the Order of Majidi⁹

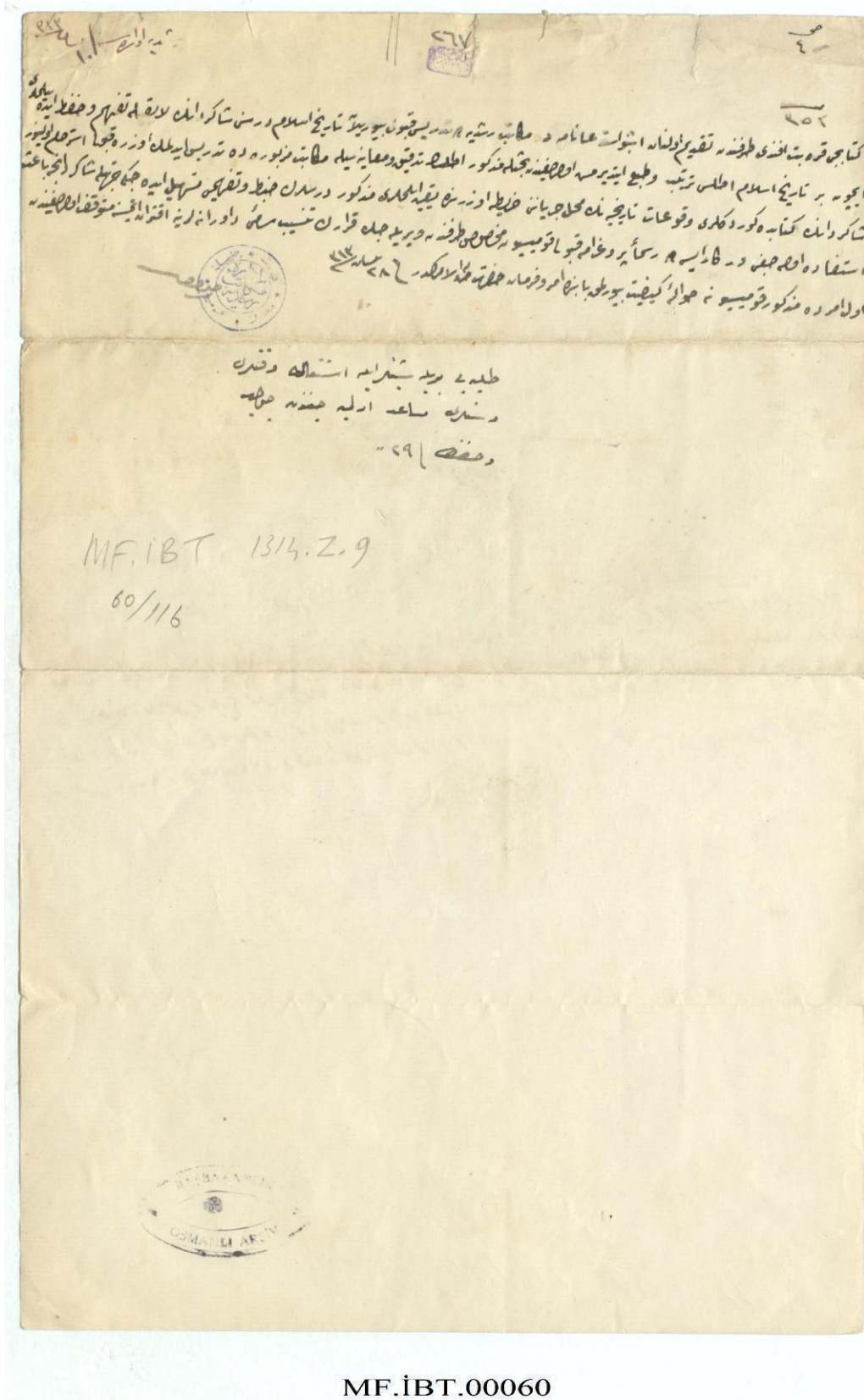
⁹ Directorate of State Archives

Appendix C. Fezleke-i Tarih-i Devlet-i Osmaniye Cover Page¹⁰

¹⁰ Ferit Ragıp Tuncor archive and documentation library

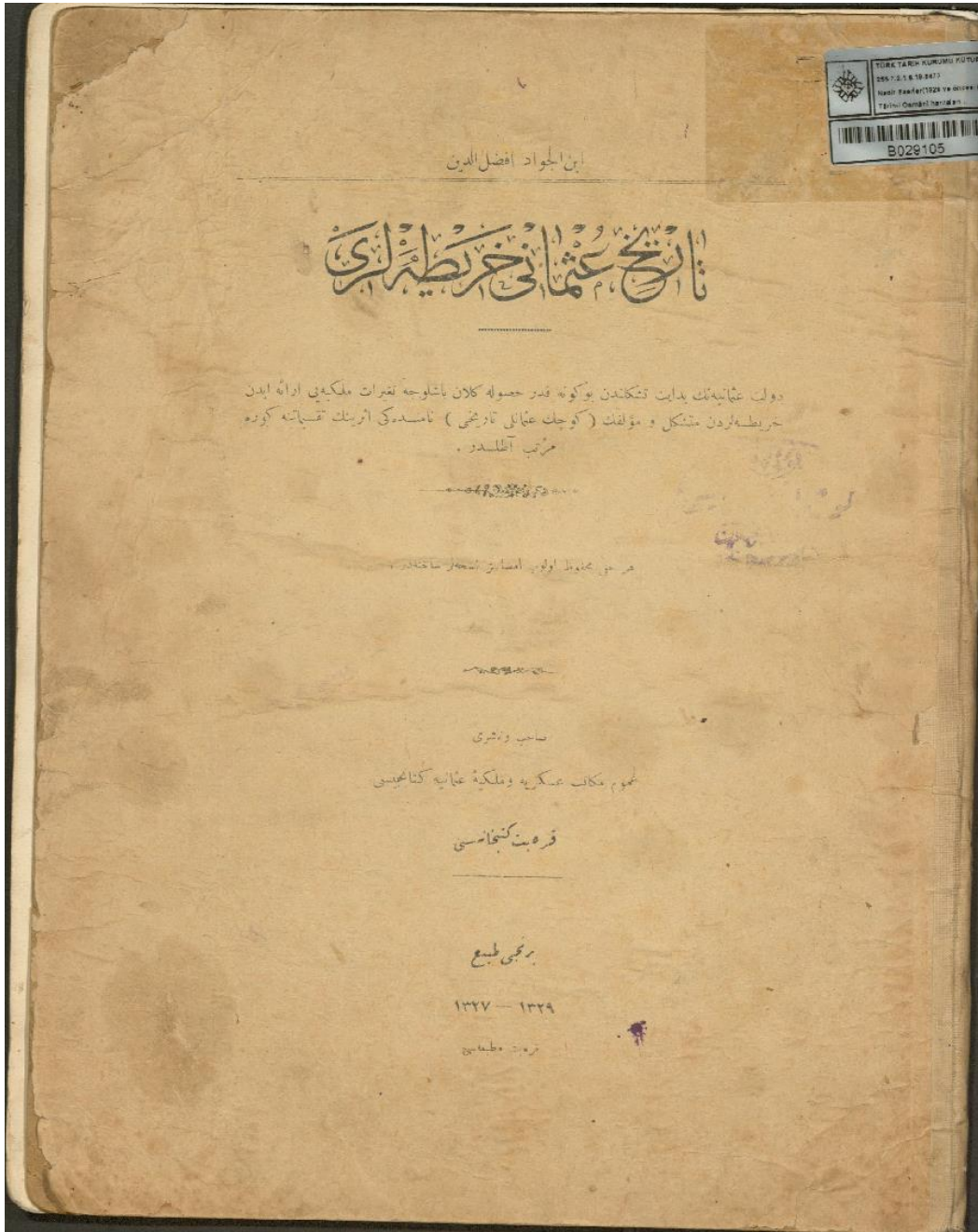
Appendix D. Archive Document Containing Karabet Keşişyan's Request To Publish A Historical Atlas¹¹

MF.İBT.00060

¹¹ Directorate of State Archives

Appendix E. The Cover Page of the Historical Atlas Titled 'Tarih-i Osmani Haritaları'¹²

¹² Turkish Historical Society

Karabet Keşişyan'ın Osmanlı dönemi tarih eğitimine katkıları: Karabet Matbaası'nda basılan materyaller hakkında bir değerlendirilme

Muhammed ERDOĞAN

ORCID: 0000-0002-7995-1647, E-posta: erdoganmuhammed115@gmail.com

Kurum: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, ROR ID: : <https://ror.org/054xkpr46>

Ayşegül Nihan EROL ŞAHİN

ORCID: 0000-0001-6320-982X, E-posta: nihanerol@gazi.edu.tr

Kurum: Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, ROR ID: <https://ror.org/054xkpr46>

Öz

Bu araştırmada Kitapçı Karabet Efendi adıyla bilinen meşhur matbaacı Karabet Keşişyan'ın (d. 1850 – ö. 1911) matbaasında yayınlanan ve Osmanlı dönemi tarih öğretimine ilişkin materyalleri incelemek amaçlanmıştır. Araştırmada, Karabet Keşişyan'ın hayatı ve matbaacılık alanındaki çalışmaları hakkında kısa bilgiler verilmiş, Keşişyan'ın kurduğu matbaalarda çıkarılan tarih ders kitapları, tarih öğretimi ile ilgili dergiler ve tarih öğretiminde kullanılabilecek diğer yan kaynaklar tespit edilmiştir. Arşivden bu kaynaklara ulaşılmış, bu kaynaklar arasından bazıları seçilerek, içerik analizi yöntemi aracılığıyla incelenmiş ve tarih eğitimi açısından önemli görülen kısımlar değerlendirilmiştir. Karabet Keşişyan'ın biri kendi adına bir de Kaspar Efendi adında başka bir matbaacı ile beraber "Karabet ve Kaspar Matbaası" adında bir matbaa olmak üzere iki matbaa kurduğu tespit edilmiştir. Keşişyan'ın yaşadığı karmaşık dönem boyunca Osmanlı Devleti'nin gözetiminde kitaplar bastırıldığı, II. Abdülhamid ile iyi ilişkilerinin olduğu ve mecdi nişanı ile ödüllendirildiği görülmüştür. Keşişyan'ın aktif olduğu yıllar boyunca matbaalarında, tarih atlası ve haritalar bastırıldığı veya bu materyalleri bastırmak için kişisel girişimlerde bulunduğu, bastırıldığı atlas ve haritaların kendilerine has özellikler taşıdığı tespit edilmiştir. Keşişyan'ın "Mektep" adında tarih konularını da içerisine alan, rüştiye öğrencileri için hazırlanmış bir dergide imtiyaz sahibi olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgulara ek olarak matbaasında 52 adet tarih ders kitabı bastırıldığı, bu kitapların içerik ve biçim açılarından karakteristik özelliklere sahip olduğu, tarih ders kitaplarının çoğunun dünya tarihi ile alakalı olduğu gözlemlenmiştir. Araştırma sonucunda, Kitapçı Karabet Efendi'nin tarih eğitimine katkıları ortaya konarak, matbaalarında bastırıldığı eserlerle alakalı yapılabilecek araştırmalara dair öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Karabet Keşişyan, Karabet ve Kaspar matbaası, tarih ders kitabı, tarih atlası, tarih dergileri

Giriş

Karabet ve Kaspar matbaasının kurucularından olan ve kitapçı Karabet Efendi adıyla tanınan Karabet Keşişyan 1850 tarihinde Kayseri'nin Talas köyünde doğmuştur. Keşişyan'ın 1870 yılından önce İstanbul'a gelmiş olduğu düşünülmektedir (Tevfik, 1911: 235). Keşişyan'ın İstanbul'a ilk geldiği yıllarda bekar kişilerin çamaşırlarını yıkayarak geçimini sağladığı, daha sonraları ise gazete dağıtıcılığı gibi pek parlak olmayan işlerde çalıştığını ancak çalışkan ve hırslı biri olduğunu belirtilmektedir (Tatlısu, 2021:124). İlerleyen yıllarda kitap dağıtımını oldukça geliştiren Keşişyan, dönemin İstanbul'unda okuma alışkanlığının gelişmesinde fırsatlar görmüş ve kitapçılığa başlamış, başlarda al-sat yöntemi ile kitapçılığı sürdürse de 1870'lerin sonunda basım ve yayım işine de girerek Karabet matbaası (Imprimerie Garabed) isimli bir yayıncılık şirketi kurmuştu (Tatlısu, 2021: 125; Tevfik, 1911: 235). Keşişyan'ın basım ve yayıncılık işlerine yaptığı yatırım ona beklediğinden çok daha fazla getiri sağlamıştı çünkü bu dönemde Türkler basım ve yayıncılık işlerine fazla ilgi göstermemişler, kitapçıların bulunduğu dönemin önemli caddelerinden Bab-ı Ali caddesinde Türk matbaalarının sayısı azınlıkta kalmıştı (Engin, 2010: 14). Basım yayım işleri Osmanlı'daki diğer milletler nezdinde ilgi görmüyor, ağırlıklı olarak Ermenilerden oluşan küçük bir grup bu iş ile ilgileniyordu ve bu kişilerin de sayısı çok azdı. Uşaklıgil 40 Yıl adlı eserinde, Bab-ı Ali caddesinin kültürel açıdan zayıflığından hayıflanmış ve basın ve yayıncılık sektörünün durumunu şu sözlerle anlatmıştı:

Bab-ı Ali caddesini ben nasıl farz ederdim, orasını ne muhteşem kütüphanelerle ne muhteşem matbaalarla süslemiştim. Hayalimde burası sonu gelmeyen bir galeyana içinde alay alay şairleri, edipleri, muharrirleri çalkalayan bir mahşer idi. Buradan geçilirken daima kaynama halinde bir müthiş kazanın buharlarıyla insan sarhoş olmalı idi. İşte hayalimin bu taşkın sanat sahrasına bedel orada bir işkembecinin yahut bir kasabın yanında üç beş kitapçının pısırik, sandalyelerinde nasıl zaman geçireceğini bilmeyen yolunu şaşırılmış gençler yahut hayattan sırtlarına bir elbise verebilecek kadar nasip alamayarak nihayetinde bir Ermeni tabiinin matbaa provalarını tahsis etmekle akşamın rakısını temine çalışan ihtiyarlar gördüm. Cadde baştanbaşa Karabet ve Kasparlarla¹³, Aleksanlarla, sonra hepsinden mühim, köşede Arakel'le dolu idi. Bunlar da kitap, gazete, matbaa, hayata ırklarına ait çalışkanlık, beceriklilik kabiliyetlerini getirmemiş olsalardı acaba ne olacaktı? Onların gayret ve faaliyetinden doğmuş bir hareket vardı ki ne kadar küçük ne kadar zayıf olsa bile yine bir şeydi. (Uşaklıgil, 2017: 257).

¹³ Tam adı Kaspar B. Kayseryan (Kaiserian) olarak geçmektedir (Tatlısu, 2021: 30; Yıldırım, 2019: 29). Kaspar Efendi, 1860 yılında Kayseri'de doğmuş, 1879 tarihinde İstanbul'a gelmişti. Kaspar Efendi'nin Bayezid tramvay durağında açtığı bir kitapçı ile Osmanlı basım ve yayım tarihindeki yolculuğuna başladığı belirtilmektedir (Birinci, 1995: 30). Kaspar Efendi, Ermeni dili ve edebiyatı hakkında kaleme aldığı eserleri ile tanınan romancı Artin Kayseryan'ın kardeşidir (Deveci Bozkuş, 2020: 126).

Karabet Keşişyan, Uşaklıgil'in dolaylı yoldan bahsettiği arz eksikliğinden faydalanarak yükselmişti. Onunla aynı dönemde diğer Ermenilerden de matbaacılık işine girenler olmuştu. 1899 yılında Osmanlı'da aktif olarak çalışan 90 matbaadan 32 tanesi Ermenilere, 23 tanesi Türklere ve 15 tanesi ise Rumlara aitti. Özetle, Osmanlı'daki diğer topluluklar matbaa işi ile pek ilgilenmiyordu veya çok az işletmeye sahiplerdi (Deveci Bozkuş, 2020a: 116). Bu durum, matbaacılık işine yönelen Ermeni matbaacıların kısa sürede kendilerini geliştirmelerine ve yükselmelerine alan tanıdı. Karabet Keşişyan bu dönemde yükselen Ermeni matbaacılarından Kaspar Efendi (d. 1860 – ö. 1894) ile birleşerek, "Karabet ve Kaspar Matbaası'nı kurdular (Tatlısu, 2021: 125). İkili beraber matbaa kurmadan önce tanınmış kişilerdi. Kaspar Efendi tıpkı Keşişyan gibi gazete dağıtıcılığı yapmış, "Tedrisat Kütüphanesi" adında bir kitapçı açmıştı. Bunun yanı sıra dönemin önemli çocuk eğitimi dergilerinden biri olan "Maarif Mecmuası" adlı dergi Kaspar'ın matbaasında basılmıştı. Karabet Keşişyan ise "Mektep" ve Resimli Gazete dergilerinde imtiyaz sahibi olarak tanınmış bir kişiydi (Birinci, 1995: 32; Çoruk, 2006: 418; Shichk, 2011: 200). Buna ek olarak Keşişyan'ın dönemin sultanı II. Abdülhamid ile de arası iyiydi. 1876 yılında Sultanın tahta çıkışını takiben padişahın kütüphanesine 71 tane kitap hediye etmişti (Tatlısu, 2021: 125). Osmanlı edebiyat camiasında nüfuz sahibi olan bu iki adam, beraber kurdukları ve bir süre beraber yürüttükleri bu matbaada 229 adet kitap basmışlardı (Shichk, 2011: 200).

Karabet ve Kaspar Efendiler matbaacılık faaliyetleri ile yalnızca ticari açıdan ilgilenmiyorlar, edebiyata da katkıda bulunmak istiyorlardı. Bu sebeple, matbaalarında bastırdıkları kitaplar için konularına göre tasniflenmiş bir fihrist hazırlamışlardı (Tatlısu, 2021: 131). Fihristin mukaddime bölümünde, taşrada yaşayan okuyucuları neyi, hangi sırayla okuyacaklarını bilmedikleri, hangi kitabın nerede olduğundan habersiz olduğu anlatılmış, okuyuculara yardımcı olmak için bir rehber ihtiyacı duyulduğu şu sözlerle ifade edilmiştir:

...Medeniyet ve saadet olan fünun (fenler) ve maarifin tahsiline her tarafça sa'y (çaba) ve gayret olunmakta olduğu ulum (bilimler) ve fünun ve edebiyata dair her nevi (çeşit) kitab ve resailin (risaelerin) öteden beri ve bilhassa uzman nazarında fevkalade revaç (geçerli, değerli) bulmasıyla istidlal (çıkarım) olunur.

Mekâtib-i âliye'ye mâlik olan büyük şehirlerde tahsil-i maarif için vesâit (araç) mevcut olduğu gibi kendi kendine tahsil ile uğraşmak isteyenler dahi kolaylıkla çare ve rehber bulabilirler. Hâlbuki taşraların hâli böyle olmayıp tahsile sa'y edenler ne yolda işe başlayacaklarını ve sonra ne cins kitap okuyacaklarını bilmezler. Bu defa aczleri kârîin-i kirâm hazıratına bir hizmet-i cüz'iyeye olmak üzere her sınıf ahaliye elverişli âsârlardan (eserlerden) yüz elli kadarının mündericâtından (içeriğinden) dahi mâlumat (bilgi) vererek işbu fihristte neşreyledik (Karabet ve Kaspar Matbaası, 1303: 2). (Ek. 1).

Metinden anlaşılacağı üzere Karabet ve Kaspar efendilerin Osmanlı matbaasını geliştirmeye yönelik ciddi bir çabaları vardı. Dönemin şartları ve Osmanlı yayıncılık

sektörünün durumu göz önüne alındığında, Keşişyan'ın ve Kaspar Efendi'nin çabalarının kayda değer olduğu söylenebilir.

Keşişyan ve Kaspar Efendi'nin, beraber kurdukları matbaadaki yolculukları, 1889 yılına kadar ortak fikir alışverişi ve çeşitli alanlardaki yayınlar ile devam etmişti. 1889 yılı ile beraber Keşişyan ve Kaspar'ın farklı alanlara yöneldiği fakat Bab-ı Ali'deki matbaanın isminin kısa bir süre aynı kaldığı daha sonra ise Keşişyan'ın ayrı bir kütüphane açarak "Karabet Matbaası" adı ile çalışmalarına devam ettiği belirtilmektedir (Tatlısu, 2021: 134) Schick (2011) çalışmasında, Karabet Keşişyan'ın, eğitim-öğretim sisteminde yaşanan merkeziyetçi değişim, metot değişimleri ve ders kitabı basımının yaygınlaşması sonrası ders kitaplarına daha fazla ihtiyaç duyulacağını düşündüğü için ders kitabı basımına yöneldiğini belirtmektedir. Kaspar Efendinin ise roman türüne yönelerek edebiyat alanında çalışmalarını yürüttüğünü belirtmiştir (205). Kaspar Efendi bir süre sonra 23 Şubat 1894 tarihinde hayata veda etmiştir (Birinci, 1995). İki matbaacının ayrılıklarından sonra Keşişyan'ın ders kitabı basımına yönelmesi, onun Osmanlı dönemi tarih eğitimine olan katkılarının görünür hale gelmesini sağlamıştı. İlerleyen yıllarda, kendisi doğrudan doğruya bir ders kitabı hazırlamasa da matbaasında çok sayıda ders kitabı bastırması ve girişimleri sonucunda basılan tarih atlasları, haritalar ve dergiler ile Osmanlı dönemi tarih eğitimine destek verdiği bu araştırma kapsamında incelenen arşiv dokümanları ve yan kaynaklar vasıtası ile tespit edilmiştir. Bununla beraber Tevfik (1911) çalışmasında, Keşişyan'ın ders kitaplarının ve diğer ders materyallerinin hazırlanması sürecinde en az diğer yazarlar kadar etkili olduğundan bahsetmiştir (235). Keşişyan'a benzer olarak ders kitapları ve tarih eğitimi ile doğrudan veya dolaylı olarak alakası olan farklı Ermeniler de vardır.¹⁴ Bununla beraber Keşişyan hakkında yapılan çalışmaların az sayıda olması ve Keşişyan'ın tarih eğitimine katkılarına dikkat çeken bir araştırma olmaması sebebiyle bu araştırmada Karabet Keşişyan merkeze alınmıştır.

Karabet ve Kaspar Matbaası'nda basılan ders kitaplarının isimlerinin yazdığı, alanlarının ve basım tarihlerinin belirtildiği 1303 tarihli fihrist ve Keşişyan'ın müstakil olarak açtığı Kaspar Matbaası'nın faaliyetleri hakkında yapılan araştırmalar incelendiğinde Karabet Keşişyan'ın 1889-1910 tarihleri arasında yaklaşık 406 kitabın bastırıldığı, bu kitaplardan 52 adetinin tarih alanında, 14 adedinin ise öğrenme teknikleri alanında olduğu gözlemlenmiştir. Matbaada en fazla basılan kitabın tarih alanında olduğu, tarih alanında bastırılan kitapların ise büyük bir bölümünün ders kitabı olduğu tespit edilmiştir. Matbaada basılan diğer kitaplar ve konuları şunlardır: 23 coğrafya, 15 sağlık, 26 hukuk, 17 çocuk

¹⁴ Bu yazarlara Mihran Apikyan ve Diran Kelekyan örnek gösterilebilir. Mihran Apikyan, Osmanlı Türkçesi ve grameri ile alakalı ders kitapları kaleme almıştı. Bu ders kitaplarından bazıları şunlardır: Muhtasar Sarf-ı Osmanî, Resimli Eksîr-i Alfebâ-i Osmânî, Elifba-yı Osmanî (Deveci Bozkuş, 2021: 383). Diran Kelekyan ise Erkan-ı Harbiye Mektebi'nde siyasi tarih derslerine girmiş, "Ondokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umûmî" adlı bir kitabı kaleme almıştı (Deveci Bozkuş, 2022: 13-16). Dönemin Ermeni yazarları hakkında daha fazla bilgi için bkz: Deveci Bozkuş, Y. (2020). XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni entelektüeller. Ankara: Nobel.

bakımı ve ev yönetimi, 31 edebiyat, 11 takvim, 37 kıraat, 10 ahlak, 42 dil bilgisi, 10 mantık, 44 fen bilimler, 6 tarım ve hayvancılık, 52 iktisat, 5 sözlük ve 12 diğer türlerde kitap bastırılmıştır (Karabet ve Kaspar Matbaası, 1303; Tatlısu, 2021: 134; Tefvik, 1911: 235). Keşişyan'ın ders kitaplarına yönelik çabaları Türk eğitim tarihi için önemli bir dönüm noktası olan Tanzimat dönemine rastlamıştır. Bu dönemde devlet ricali, eğitimde yapılacak yenileşme hareketlerine ciddi önem vermişti. 1839 Tanzimat Fermanı ile başlayan dönemde, rüştiyeler ve belli başlı alanlarda meslek okulları açılmış, öğretmen yetiştirme faaliyetleri öne çıkmış, 1869 Maarif-i Umumiye nizamnamesi sonrası okulların sayıları arttırılarak farklı niteliklerde okullar eğitim sisteminde yer almıştı (Hayta ve Ünal, 2014, 142-143; Somel, 2015: 123). Tüm bu gelişmeler yaşanırken bu okullar için yeni kitaplar ve yan kaynaklar gerekiyordu ve Keşişyan bastırıldığı 406 adet kitap ile eğitim sisteminin gelişimine ciddi katkı sağlamıştı. Tüm bu çabaları devlet katında da fark edilmiş olacak ki 1894 yılında kendisine mecidi nişanı verilmişti (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA], 1311, kutu: 51, gömlek: 42: 1). (Ek 2.). Bu nişanın yanı sıra "Umûm Mekâtib-i Askerîye ve Mülkiye-i Şahane Kitabcısı" unvanıyla da onurlandırılmıştır. Keşişyan'ın aldığı bu unvan ve nişanı veren Osmanlı devletine karşılık olarak hayatı boyunca emeğini sunarak sayısız okul kitabı bastırıldığı belirtilmektedir (Tatlısu, 2021: 126-128). Keşişyan'ın hayatı ile ilgili az sayıda çalışmadan alınan tüm bu bilgilerden yola çıkarak, Keşişyan'ın dönemin Osmanlılık anlayışına uygun olarak yaşayan bir Osmanlı vatandaşı olarak ön plana çıktığı söylenebilir. Nitekim, Keşişyan'ın vefatının ardından Rıza Tefvik (Bölükbaşı) tarafından onu anlatmak için bir yazı hazırlanmış ve bu yazıda onu "iyi bir Osmanlı" olarak tanımlamış, "evinde Türkçe söylenir, Türkçe yaşanırdı," demişti (Tefvik, 1911: 236). Bunlara ek olarak Schick (2011) tarafından hazırlanan çalışmada Keşişyan'ın mizah ile alakalı yayınlarla da ilgili olduğu ve "muzır neşriyat"¹⁵ alanında yayınlar bastıran matbaacılardan biri olduğu ifade edilmiştir (200).

Bu çalışmada giriş kısmında hakkında kısaca bilgi verilmiş olan Karabet Keşişyan'ın Osmanlı matbaasına ve Osmanlı eğitim sistemine katkıları göz önüne alındığında Türk eğitim tarihinde rol oynayan bir kişi olmasından hareketle literatürden ve arşivden faydalanarak Keşişyan'ın tarih eğitimine katkıları ve tarih eğitimini geliştirmeye yönelik çabalarının neler olduğunu sorusu akıllara gelmektedir. Araştırmanın problem cümlesi: "Karabet Keşişyan'ın tarih eğitimine katkıları nelerdir?" şeklindedir. Bu çalışmayla Osmanlı döneminin önemli matbaacılarından biri olan Karabet Keşişyan'ın matbaasında basılan tarih dersi materyalleri üzerinden tarih eğitiminin gelişimine yaptığı katkıları ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Araştırma adları evren ve örneklem bölümünde

¹⁵ "Muzır neşriyat" ifadesi Osmanlı döneminde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin erken dönemlerinde müstehcen olduğu gerekçesi ile çocukları etkileyeceği belirtilerek yasaklanan eserlere verilen addır. II. Abdülhamid döneminde muzır neşriyat ile yoğun bir şekilde mücadele edildiği belirtilmektedir. Bununla beraber II. Abdülhamid'in döneminde "muzır neşriyat" ile alakası olmayan eserlerin de "muzır neşriyat" olarak değerlendirilerek yasaklandığı ifade edilmektedir (Eliaçık, 2009). II. Abdülhamid dönemi muzır neşriyat politikaları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Eliaçık, M. (2009).

verilmiş olan dokümanlarla sınırlıdır. Arşivden ulaşılan dokümanlar analiz edilmiş, çeşitli kategorilerle bulgular ortaya konulmuştur. Araştırmanın alt problemleri şunlardır:

- Karabet Keşişyan'ın matbaasında bastırılan tarih ders kitaplarının tasarımları ve genel özellikleri nelerdir?
- Karabet Keşişyan'ın matbaasında bastırılan haritaların tasarımları ve genel özellikleri nelerdir?
- Karabet Keşişyan'ın matbaasında bastırılan atlasların tasarımları ve genel özellikleri nelerdir?
- Karabet Keşişyan'ın imtiyaz sahibi olduğu “mektep” dergisi ve bu dergide yer alan tarih eğitimi yazıları hakkında neler söylenebilir.

Yöntem

Araştırmanın Deseni

Araştırmada yöntem olarak, nitel araştırma tekniklerinden doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Doküman analizi deseni, araştırılması hedeflenen olay ve olguların hakkında toplanan yazılı ve görsel materyallerin derinlemesine analizini kapsar, böylece incelenen materyaller vasıtası ile incelenen konu hakkında net bir sav veya sonuç oluşturulabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2021: 189). Bu bağlamda çalışmada Karabet Keşişyan'ın tarih eğitimine katkıları incelendiğinden, konu hakkında yazılmış olan yazılı materyallere başvurulmuş, Karabet Keşişyan'ın Osmanlı dönemi tarih eğitimine katkıları detaylı bir şekilde incelenmiş bütüncül bir yaklaşımla da veriler ortaya konulmuştur. Çalışma, arşiv ve dokümanlar ile hazırlandığından etik kurul onayı gerektirmemektedir.

Çalışma Grubu

Araştırmada incelenen dokümanlar, Karabet ve Kaspar matbaası kataloglarından, Milli Kütüphane kataloglarından, Ferit Ragıp Tuncor Arşivi kataloğundan ve Devlet Arşivleri kataloglarından, Keşişyan'ın matbaasındaki eserlerin yaklaşımlarını temsil etmesi için seçilerek alınmıştır. Tabloda gösterilen sınıf ve okul bilgileri ilgili kitapların kapak sayfalarından ve ilgili araştırmalardan alınmıştır. Mektep dergisinin tüm nüshasının alınmasına izin verilmemiş, bu sebeple tarih eğitimi ve diğer bağlantılı konular ile alakalı nüshaları alınmış, erişilen nüshalardaki tam sayfa sayılarına ulaşılamamıştır.

Tablo 1

İncelenen Dokümanlar¹⁶

Doküman adı	Yazarı veya Editörü	Türü	Düzey ve sınıf	C	S	Yılı	S.S.
Babı Ali caddesinde karabet ve Kasparın 25 numaralı kütüphanesi hesabına tab olunan kitapların fihristi	-	-	-	-	-	1886	38
Fezleke-i Tarih-i Devleti Osmaniye	Abdurrahman Şeref	Ders Kitabı	İdadi (-)	-	-	1901	224
Fezleke-i Tarihi Umumi	Ali Tevfik	Ders Kitabı	İdadi (1. sınıf)	1	-	1891	186
Fezleke-i Tarih-i Umumi: Tarih-i Kurun-u Ahire	Ali Tevfik	Ders Kitabı	İdadi (2. sınıf)	2	-	1893	204
Fezleke-i Tarih-i Umumi: Tarih-i Kurun-u Vusta	Ali Tevfik	Ders Kitabı	İdadi (2. sınıf)	3	-	1900	194
Tarih-i Devlet-i Osmaniye	Abdurrahman Şeref	Ders Kitabı	İdadi (1. sınıf)	1	-	1891	363
Tarih-i Devlet-i Osmaniye	Abdurrahman Şeref	Ders Kitabı	İdadi (2. sınıf)	2	-	1894	498
Tarih-i Enbiya ve İslâm	Halil Vahid	Ders Kitabı	İdadi ve Rüştüye (1. sınıf)	-	-	1909	176
Ceb Atlası	Mehmed Celal	Atlas	Mekteb-i Tıbbiye'yi Şahane (-)	-	-	1908	155
Tarih-i Osmani Haritaları	İbnül Cevad Efdaleddin Tekiner	Tarih Atlası	Rüştüye (-)	-	-	1911	22
Mektep	Karabet Keşişyan	Dergi	İdadi ve Rüştüye	1	2	1891	-
Mektep	Karabet Keşişyan	Dergi	İdadi ve Rüştüye	1	41	1892	-
Mektep	Karabet Keşişyan	Dergi	İdadi ve Rüştüye	3	1	1894	-
Mektep	Karabet Keşişyan	Dergi	İdadi ve Rüştüye	3	12	1894	-
Mektep	Karabet Keşişyan	Dergi	İdadi ve Rüştüye	3	19	1894	-
Mektep	Karabet Keşişyan	Dergi	İdadi ve Rüştüye	4	34	1895	-

¹⁶ Tabloda bulunan kısaltmalar ve anlamları şunlardır: S.S.: sayfa sayısı, C: cilt, S: sayı.

Verilerin Toplaması ve Analizi

Araştırmada verilerin toplanması sürecinde doküman analizi, verilerin analizi sürecinde ise içerik analizi deseninden faydalanılmıştır. Doküman analizi kendi başına bir nitel araştırma yöntemi olarak tanımlanmakla beraber, eylem araştırması ve durum çalışması desenleri altında veri toplama sürecinin bir parçası olarak kullanılabilir. Bu özelliğinin yanı sıra doküman analizi, doğrudan metin, rapor, video vd. içeriklerle bağlantılı olduğundan, verilerin analizi sürecinde içerik analizi yöntemine uyum sağlamaktadır (Kıral, 2020: 182; Yıldırım ve Şimşek: 72). Verilerin analizi sırasında kullanılan içerik analizi yöntemi ise dokümanlar aracılığı ile toplanan yazılı ve görsel verilerin analiz edilmesine yardımcı olup toplanan verilerin fotoğraf, söylem, resim şeklinde kategoriler haline getirilerek çözümlene ve derinlemesine inceleme imkânı sunmaktadır (Silverman, 2006: 159-163). Araştırma sürecinde verilerden elde edilen analizler ve sonuçlar alan uzmanları tarafından sınanmış, verilerin toplandığı dokümanlar yine uzmanlar tarafından incelenmiş ve süreç boyunca uzman görüşüne başvurulmuştur. Böylece araştırmanın iç güvenilirliği sağlanmıştır (Merriam & Greiner, 2019: 27).

Bulgular

Bu bölümde araştırmada elde edilen bulgular paylaşılmıştır. Elde edilen bulgular dört ana başlıkta incelenmiş, matbaadaki tarih dersine yardımcı materyallerin genel durumu hakkında bulgular, tarih ders kitaplarının içeriği hakkında bulgular, matbaada basılan harita ve atlaslar hakkında elde edilen bulgular, matbaada basılan mektep mecmuası hakkında bulgular ayrı ayrı incelenmiştir.

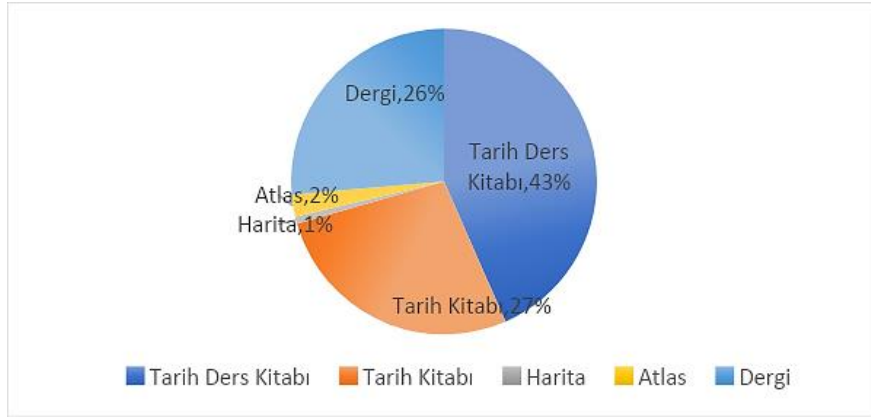
Karabet ve Keşişyan'ın Matbaasında Bastırılan Tarih Dersi Materyalleri Hakkında

Bulgular

Araştırmanın giriş bölümünde belirtildiği üzere Keşişyan'ın matbaasında tarih dersi için çok sayıda kitap basılmıştır. Bu kitapların yanında tarih öğretimi ile alakalı atlaslar, haritalar ve dergilerin de basıldığı gözlemlenmiştir. Karabet matbaasının kataloglarından ve diğer kaynaklardan alınan bilgilere göre tarih alanında 56 tarih ders kitabı, 25 tarih kitabı, 1 atlas, 1 harita, 34 fasikül dergi bulunmuştur. Matbaada basılan tarih türündeki eserlerin dağılımı oranları Şekil 1'de sunulmuştur.

Şekil 1

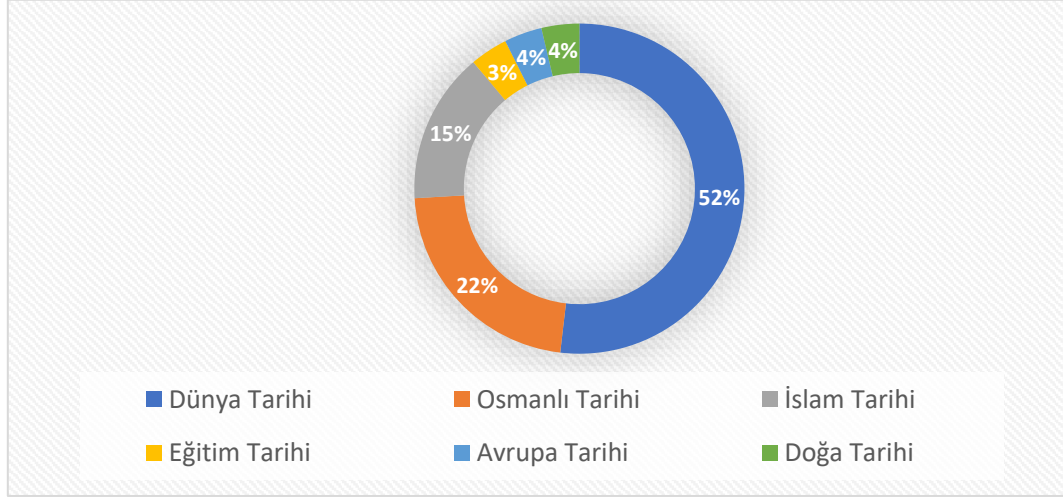
Karabet ve Kaspar Matbaasında Basılan Tarih Dersi Materyallerinin Türlerine Göre Dağılımı¹⁷

Bu bilgilere ek olarak incelenen tarih dersi materyallerinin alanlarına göre dağılımı ile alakalı da verilere ulaşılmıştır. Matbaada dünya tarihi alanında 14 eser, Osmanlı tarihi alanında 6 eser, İslam tarihi alanında 4 eser, tarih eğitimi, Avrupa tarihi, doğa tarihi alanında ise birer tane eser bulunmuştur. Matbaada basılan tarih dersi materyallerinin alanlarına göre oranları Şekil 2’de sunulmuştur.

Şekil 2

Tarih dersi materyallerinin alanlarına göre Karabet matbaası eserleri

Karabet Keşişyan Matbaasında Bastırılan Tasarımları ve Özellikleri Hakkında Bulgular

Bu bölümde Keşişyan’ın matbaasında basılan tarih ders kitapları hakkında analizler sunulacaktır. Analiz sürecinde, ders kitaplarında bulunan birbiri ile bağlantılı ve orijinal özellikler esas alınmış, böylece matbaanın ders kitabı basımında belli bir politikasının olup

¹⁷ Bu grafikte gösterilen dokümanlar, karabet ve Kaspar matbaası kataloglarından, milli kütüphane kataloglarından, millet kütüphanesi kataloglarından ve devlet arşivleri kataloglarından bulunmuştur. Dokümanların sayımı yapılırken tekrar basımları da sayılmıştır.

olmadığı sorgulanmıştır. Araştırmada Keşişyan'ın tarih eğitimine katkılarını ölçmek için Keşişyan'ın matbaasında basılan 7 adet ders kitabının içeriği incelenmiştir. Bu ders kitapları, Keşişyan'ın ve matbaasının basım tarzını ve içeriklerini temsil etmesi açısından rastgele seçilmiştir. Seçilen ders kitapları şunlardır: Fezleke-i Tarih-i Devleti Osmaniye ders kitabı, Tarih-i Devlet-i Osmaniye ders kitabının birinci ve ikinci cildi, Fezleke-i Tarihi Umumi ve bu ders kitabının devamı niteliğinde olan diğer iki cildi, Tarih-i Enbiya ve İslâm ders kitabıdır. Adları verilen ders kitaplarının genel özellikleri şunlardır:

- Fezleke-i Tarih-i Devlet-i Osmaniye¹⁸ adlı ders kitabı, 1318 ve 1749 yılları arasında aktarmakta ve sonuç, giriş bölümleri haricinde 4 üniteden oluşmaktadır. Ünitelerde tarihi aralıklar padişahlara göre seçilmemiş farklı bir tasnif uygulanarak yıl aralıklarına göre dağıtılmıştır. Örneğin, 1. Ünite, 1318 yılından 1402 yılı Ankara Savaşı'na kadar devam etmekte, bu ünitenin son bölümü ise Kosova Savaşı ve sonrasında Yıldırım Bayezid'in tahta çıkışından, Ankara Savaşı ile Fetret Devri'ne girilmesine kadar olan aralığı anlatmaktadır. Bir sonraki ünite ise 1402 yılı Ankara Savaşı'nın hemen sonrasının aktarılması ile başlamakta, 1512 yılında Sultan II. Bayezid'in tahta geçmesi ile sona ermektedir (Şeref, 1900: 15-22). Matbaa tarafından basılan tüm ders kitaplarında bu ünite sistemi kullanılmıştır.
- Tarih-i Devlet-i Osmaniye adlı ders kitabının ilk cildi, dört üniteden oluşmakta, ilk üç ünite 1327 yılı ile başlamakta 1595 yılında III. Mehmed'in tahta çıkışına kadar olan tarihi olaylar anlatılmaktadır. Son ünite ise Osmanlı Devleti'nin 1595 yılına kadar olan idari, ekonomik ve sosyal yapısı, "teşkilat ve nizam, derece-i maarif ve sanayi" adlı bir ünite ile aktarılmaktadır (Şeref, 1900, Tarih-i Devlet-i Osmaniye, c.1: 270-272). Bu ders kitabının ikinci cildi ise ilk ders kitabı ile aynı konseptte olmakla beraber, 1595 yılından 1774 yılı Küçük Kaynarca antlaşmasına kadar devam etmektedir (Şeref, 1900, Tarih-i Devlet-i Osmaniye c.2).
- Fezleke-i Tarih-i Umumi adlı ders kitabının üç cildinde ise dünya tarihi başlığı altında Avrupa ve Ortadoğu'nun tarihi anlatılmakta, İlk cildinde üç İbrahimi dinin peygamberi olduğuna inanılan Âdem peygamberin dünyaya gelişinden başlayarak, İlk Çağ ve İlk Çağ öncesi olaylar İslam kaynakları esas alınarak anlatılmaktadır. İkinci cildinde, Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesinden başlayarak, Orta Çağ döneminde yaşanan olaylar aktarılmış, son cilt ise "İstanbul'un fethinden güncel tarihe kadar" yaşanan tarihi olayları anlatmaktadır (Tevfik, 1894: 5; Tevfik, 1896: 8; Tevfik, 1896 c. 3: 6).
- Tarih-i Enbiya ve İslam adlı ders kitabı ise yedi kısa ünitelerden oluşmakta her bir ünite yazarın "fasıl" olarak nitelediği bölümler yer almaktadır. Ünitelerde Âdem Peygamber'in yaratılışı ve Dünya'ya gönderilişi, İbrahimi dinlerde geçen Nuh Peygamber'in hayatı ve Nuh'un gemisi, İslam'ın yayılmasından önceki dönemde

¹⁸ Bu kitap, Mehmet Sait Karaçorlu tarafından Türkçeye çevrilmiş, transkript edilmiş ve sadeleştirilmiştir. Karaçorlu hazırladığı çeviride herhangi bir yoruma yer vermemiş yalnızca giriş bölümünde Abdurrahman Şeref Bey'in hayatından bahsettiği bir önsöz kaleme almıştır. Bu eserde, orijinal eserin her bir sayfası ikiye bölünerek aktarılmış, bir sayfada eserin Osmanlıca harfleriyle yansıtıldığı orijinal bölümüne, diğer sayfanın bir bölümüne ise eserin günümüz Türkçesine uyarlanmış hali yer almış, diğer bölümüne ise çevrilmiş fakat sadeleştirilmemiş hali yer almıştır (Karaçorlu, 2017).

Arap Yarımadası ve dünyanın genel hali, son olarak Peygamber'in hayatı, İslam'ın yayılması ve dört halife dönemi anlatılmıştı (Vahid, 1909).

Karabet ve Kaspar matbaasının ve daha sonra Keşişyan'ın tek başına yönettiği Karabet matbaasının ders kitapları ile alakalı tespit edilen ilk karakteristik özellik, kitapların iç ve dış ciltlerinde yer alan kabartma görsellerdir. Bu görseller, tıpkı modern ders kitabında olduğu gibi öğrencilerin dikkatini çekecek ve konu ile alakalı görsellerdir. Örneğin, dünya tarihi ile ilgili Fezleke-i Tarihi Umumi ders kitabında, kırmızı zemin üzerine bir yerküre şekli eklenmiş, şeklin çevresi çeşitli çiçekler ve süslemelerle donatılmıştır (Tevfik, 1896). Bir başka ders kitabı olan Fezleke-i Tarih-i Devlet-i Osmaniye'nin cildinde ise Osmanlı devletinin armasına yer verilmiş, önceki ders kitabında olduğu gibi çiçek süslemeleri ile donatılmış ve bir çerçevenin içerisine alınmıştır (Şeref, 1900). Ders kitaplarında dış kapakta olduğu gibi iç kapakta da görsellere yer verilmiş, Fezleke-i Tarih-i Devlet-i Osmaniye adlı ders kitabında, parşömenler, tüy kalemler ve teleskoplar ile çevrili bir yerküre şekli iç kapağın en üst kısmında yer almış, kitap ile ilgili bilgilerin yer aldığı künye bölümü çerçeve içine alınmıştır (Ek C). İslam tarihi ile alakalı "Tarih-i İslam" adlı ders kitabının iç kapağında ise İslam peygamberi Muhammed'i temsilen bir gül çizimine ve küçük bir Kur'an çizimine yer verilmiştir (Vahid, 1909).

Şekil 3

Yerküre şekli, Osmanlı Devleti'nin Arması, Gül Sembolü¹⁹

Ders kitaplarında dış tasarımın da içerik gibi önemli olduğu düşünülmektedir. Karabet Matbaası'nın, dönemin şartları göz önüne alındığında kitapları daha ilgi çekici kılmak için gerekli çabayı gösterdiği söylenebilir. Kitapların ciltlenmesi ve kullanılan kâğıtlar ile ilgili olarak herhangi bir somut bulguya ulaşamamıştır. Kitapların çoğu Ankara ili yazma eserler müdürlüğünün personelleri tarafından araştırmacılara dijital olarak ulaştırılmıştır. İlgili kitaplardan yalnızca iki tanesi fiziksel olarak gözlemlenebilmiştir. Bu kitapların da ciltlerinin yırtılmadığı ve sayfalarının, kitapların yaşına göre sağlam olduğu gözlemlenmiştir.

Kitapların içerikleri incelendiğinde ise bu kitapların aynı dönemde yazılan diğer ders kitaplarına benzer olarak, heyecan yaratıcı ifadeler, hamasi cümleler ve mübalağalar içerdiği gözlemlenmiş, XX. Yüzyıl'ın başlarında basılan bazı tarih ders kitaplarına benzer

¹⁹ Kapak sayfaları gösterilen kitapların künyeleri şunlardır: Vahid, H. (1909). Tarih-i enbiya ve İslâm. İstanbul: Karabet ve Kaspar. Tevfik, A. (1896). Fezleke-i tarih-i umumi. İstanbul: Karabet ve Kaspar. Şeref, A. (1900). Tarih-i devleti Osmaniyye (cilt 1). İstanbul: Karabet.

olarak, bu kitaplarda da dipnotlara ve ilave açıklamalara yer verildiği tespit edilmiştir (Şeref, 1900: 84; Tevfik, 1894: 10; Vahid, 1909: 14). Ayrıca kitapların genelinde İngilizce veya yabancı dilde kelimeler mümkün oldukça parantez içerisinde telaffuzları ile verilmiştir. Kitapların dil ve anlatım tarzları, birbirine benzer olsa da dil ve üslup kitaptan kitaba değişiklik göstermektedir. Bir kitapta oldukça yalın ve sade bir dil kullanılırken, bir başka kitaba bakıldığında ise çok ağır bir dil kullanıldığı görülmüştür.

Tarih-i Umumi ders kitabının Avrupa tarihi ile alakalı bölümünde, 1792 Fransız ulusal kongresinin (convention nationale) toplanmasına değinilmiş, kongrenin ardından 1793 Fransız anayasasına giden yol şu cümlelerle anlatılmıştır: “Bir müddet müzakere içinde idare olan cumhuriyet, Marat ve Danton ve Robespierre’in taht nüfuzuna geçmesiyle, Fransa’yı tehdiye kıyam (kalkışan) eden devletler aleyhine asker sevk olunmakta ve diğer taraftan binlerce kesân (kişi) katli ve telef edilmekte idi” (Tevfik, 1896: 36). Halil Vahid tarafından hazırlanan Tarih-i Enbiya ve İslam adlı ders kitabında, Âdem peygamber hakkında hazırlanan bir metnin giriş bölümü de şöyledir: “Cenab-ı hak, yer yüzünde ilk insan olarak topraktan Hz. Âdem (A.S.)’ı yarattı ve cesedine ruh verdi. Bütün maliklerin de secde etmesini emir buyurdu. Bu emre kibir ve hasetten dolayı yalnız iblis itaat etmedi ve huzuru haktan kovuldu” (Vahid, 1909: 6). Bu metinlerde oldukça sade, Osmanlıca alfabe bilen herhangi bir kişinin anlayacağı bir dil kullanılmıştır.

Buna karşın, Abdurrahman Şeref tarafından yazılan Fezleke-i Tarihi Devlet-i Osmaniye adlı ders kitabının bir bölümünde kullanılan cümleler ise şöyledir: “Padişah, yeni makamın çoğalma zaruretleri ile uğraşıyordu. Bu esnada Haremde, mültezem (önemli) olmaya meyilli kadınlar, etemm (kusursuz) iken, herkes muntezir (bekliyorken) ve dil-güşa (hoş sohbet) iken birdenbire ifratları (aşırılıkları) gelmişti (Şeref, 1900: 80). Aynı kitapta farklı bir olay olan Mora’nın fethedilmesi şu sözlerle anlatılmaktadır: “Şimalden (kuzeyden) Mora’ya hücumu men (engellemek) için Hükkam-ı Yunaniye Gürdüs (Korintos) berrahne (şehirine) arzan (enine) baştan başa set çekmişlerdi ve işbu duvar-ı cesim Germehisar tesmiye olunmuş (ismi verilmiş) idi (Şeref’ten aktaran Karaçorlu, 2017: 32). Görüldüğü üzere diğer iki metinden farklı olarak bu metinde daha ağır bir dil kullanılmıştır. Bu durum hazırlanan ders kitaplarının içerik açısından ortak bir standart taşımadığının göstergesi olabilir.

Ders kitaplarının geneline bakıldığında, ciltleme ve ünitelere bölme haricinde pek fazla ortak ve orijinal özellik görülmemektedir. Ayrıca ders kitaplarında süslemeler haricinde şekillere ve haritalara yer verilmediği tespit edilmiştir.

Keşişyan'ın Matbaasında Bastırılan Haritalar ve Atlasların Tasarımları ve Özellikleri Hakkında Bulgular:

Karabet Keşişyan matbaasında atlaslara ve haritalara da yer verildiği görülmektedir. Tatlısu (2021), Keşişyan'ın ders kitaplarına yardımcı kaynaklar için Avrupa'dan görsel materyaller temin ettiği, bu materyaller sayesinde atlaslar bastırıp, cetvelli kitaplar hazırladığını belirtmiştir. Türkiye'deki aktif kütüphanelerin katalogları incelendiğinde, Karabet Matbaası tarafından farklı tarihlerde bastırılmış üç atlas ve bir adet harita tespit edilmiştir. Bu görsel kaynaklardan, İbnü'l Cevad Efdaleddin Tekiner tarafından hazırlanan

“Tarihi Osmani Haritaları” adlı eser, Mehmet Celal tarafından kaleme alınan “Ceb Atlası” adlı eser ve Karabet Matbaası tarafından hazırlanan “Boyalı Avrupa-yi Osmani” adlı harita seçilerek, bu haritalar hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Araştırmanın bu bölümünde, bahsedilen eserler hakkında elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

Devlet arşivleri başkanlığından alınan verilere göre, Keşişyan’ın bilinmeyen bir tarihte bir tarih atlası bastırmak için izin istediği, bu atlasın rüştiye mekteplerinin seviyesine göre düzenlenmiş olduğu ve tarih derslerine yardımcı bir kaynak olması amacıyla hazırlandığı tespit edilmiştir (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA], ?, kutu: 60, gömlek: 108: 2).²⁰ Bu tarih atlasının İbnü’l Cevad Efdaleddin Tekiner tarafından 1911 (1327) yılında hazırlanan atlas olduğu düşünülmektedir. “Tarih-i Osmani Haritaları” (Ek 5.) isimli atlas Osmanlı Devleti’nin yıllara göre değişen sınırlarını, kronolojik olarak açıklamalı ve ayrıntılı bir şekilde vermektedir. Özlü ve Üzüm (2020) atlas ile yaptıkları araştırmada, eserin kapsamının Osmanlı’nın kuruluş dönemi sınırlarından XIX. Yüzyıl sonlarına girilirken sahip olduğu sınırlara kadar ilerlediğini belirtmektedirler (184). Efdaleddin Tekiner’in atlası klasik bir tarih atlasında olduğu gibi olayları kronolojik bir biçimde vererek, haritalar üzerinden anlatım yapmıştır. Örneğin, atlada 93 harbi sonrası imzalanan ve kısa süre yürürlükte kalan Ayastefanos antlaşması (1878) sonrası Osmanlı – Rus sınırları ve Rus İmparatorluğuna verilen Kars, Ardahan ve Batum vilayetleri şu şekilde gösterilmektedir (Tekiner, 1324: 20).

Şekil 4

Efdaleddin’in atlasından Ayastefanos Antlaşması Sınırları (Tekiner, 1910)

Atlada yer alan metinlere bakıldığında, kullanılan ifadelerin genelinin subjektif yorumlamalardan uzak, yalnızca tarihi olayları belgelerde olduğu haliyle ifade etmeye dayalı, abartılı anlatımların veya betimlemelerin yapılmadığı, ifadelerin rüştiye seviyesine uygun olacak şekilde yazıldığı gözlemlenmiştir. Eserde sadece tarihi olaylara odaklanılmış, coğrafi ve terimlere ve bilgilere gerekmedikçe yer verilmemiş, anlatılan tarihi olaylarda ise detaylara çok fazla girilmeden olay-sebeup-sonuç sırasıyla aktarılmış, sonraki aşamada ise

²⁰ Bu arşiv belgesinin gün, ay ve yıl bilgileri arşiv kayıtlarında yer almamakta ve belgenin üzerinde yazmamaktadır. Bu sebeple yıl bölümüne soru işareti sembolü eklenmiştir.

anlatılan tarihi olayın ardından gelen veya sebep olduğu bir başka olaya değinilmiştir. Örneğin, Ayastefanos antlaşmasından Berlin kongresine geçiş şu şekildedir:

Rusya davetiyle açılan 1294 seferinde uğradığımız mütetabi (birbiri ardına gelen) hezimet hemen Rumeli kıt'asının (memleketinin) nısfına (yarısına) karib (yakın) araziye yed istilasına terk ettirmiş idi. Bu kadar uzeym (kemik) zaiyat Rumeli'deki beka siyasimizi tehdit etmiş ve bu da Avrupa muvazene umumiyesine tesir etmiş olduğundan Berlin şehrinde akit olunan kongre ile gerekli değişiklik yapılmıştır (Tekiner, 1327: 20).

Bu metin vasıtası ile tarihi olay ile alakalı kısa bir değerlendirme yapıldığı ve aktarılan tarihi olayın Osmanlı Devleti penceresinden, "uğradığımız... siyasimiz..." şeklinde yazarın tarafını belli edecek ifadelerle anlatıldığı gözlemlenebilir. Bu anlatım tarzı, günümüz ders kitaplarında da yer yer tespit edilen bir tarzdır.

Karabet Matbaasında adı geçen tarih atlasının yanı sıra 1908 yılında (H: 1326) Mehmed Celal tarafından kaleme alınan ve "cep atlası" adıyla geçen başka bir atlas daha basılmıştır. Efdaleddin Tekiner'in atlasının aksine renkli haritalar içeren atlas, 3 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, atlasın rüştüyelerdeki tarih ve coğrafya derslerine yardımcı olmak için hazırlandığı bilgisi verilmiş, atlasın nasıl kullanılması gerektiği açıklanmıştır. İkinci bölümde atlasta gösterilen devletlerin nüfusu hakkında bilgiler verilmiş, önemli devletlerin tarihleri ve sosyolojik özellikler özetlenerek aktarılmıştır. İkinci bölümde ise anlatılan devletler, siyasi haritalar üzerinden gösterilmiştir (Celal, 1908). Atlasta yer alan siyasi haritalardan Avrupa siyasi haritası aşağıdaki gibidir.

Şekil 5

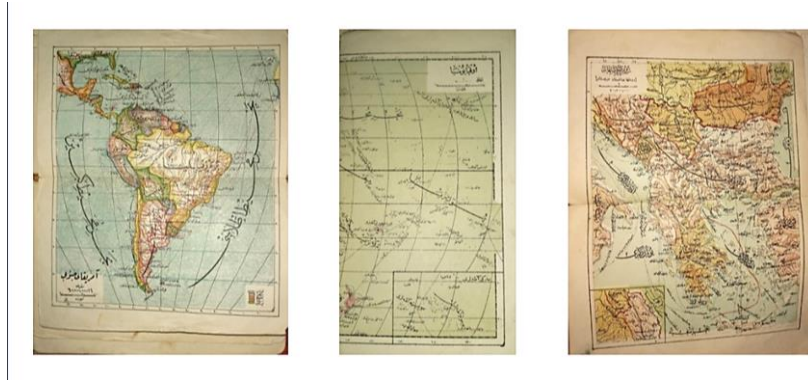
Mehmet Celal Tarafından Hazırlanan Atlasta Yer Alan Avrupa Haritası (Celal, 1908)

Atlasta her bir kıta için ayrı bir yer açılmış, ayrıca dünya haritasına yer verilmiş, bazı önemli devletlerin haritalarına ayrıca yer ayrılmış, Batı Avrupa, Balkanlar gibi bölgeler için ayrı haritalara yer verilmiş ve okyanuslar gösterilerek, okyanuslar hakkında bilgiler verilmiştir. Atlasta yer alan haritalardan bazıları Şekil 6'da sunulmuştur.

Şekil 6

Soldan Sağa Güney Amerika Kıtası, Okyanusya ve Pasifik Okyanusunun Bir Bölümü, Rumeli Bölgesi (Celal, 1908)

Atlasın ikinci bölümünde yer alan görseller bu şekildeyken atlasın ilk bölümünde yer alan metinler bu haritalardaki devletleri açıklayıcı niteliktedir. Örneğin atlasta ırkların özelliklerinin, yaşadığı yerlerin ve tarihlerinin anlatıldığı bölümde siyahiler şu cümleler kullanılmıştı: “Bu ırk, Afrika’ya ve Avustralya’ya intişar etmiş (yayılmış) olup renkleri zeytuniden siyaha kadar tahvil eder. Saçları siyah ve umumen (genel olarak) kıvrıkcık dudakları kalın burunları uruz (geniş) ve kalındır. 1) Aslı zenciler olup 60 milyon kadar tahmin olunur. Afrika vasati ve şimalinde sakindirler. En meşhur kabileleri: Foulbés, Haussas, Sontais, Niam Niam”(Celal, 1908: 25). Metnin devamında Afrikalıların kabileler arasındaki ilişkileri hakkında çok fazla şeyin bilinmediğini belirten Mehmed Celal, güçlü bir devlete sahip olmadıkları ve sömürge olduklarının altını çizmiştir. Atlasta ırkların anlatımı Afrikalıların anlatımına benzer şekilde hazırlanmıştır. Irkların anlatıldığı bir başka bölümde ise Hindulara da yer verilmiş, Hinduların dini inançları şu cümlelerle anlatılmıştı:

Brahma mezhebi ile Fu ismindeki hakîm (Tanrı) tarafından ihdas edilmiş olan buda mezhebi arasında bir dereceye kadar mukarenet (yakınlık) vardı. Buda mezhebi, brahma mezhebinin en mühim esaslarından birine teşkil eden sınıf taksimine razıdır ve salikiye ıslahı ve tezkiye’yi nefis (nefsi arındırma) sayesinde badelmemat bir hayat (ölümden sonrasına odaklı bir hayat) cavidanî ve daima bilnefis (nefessiz, çok yakın) budaya takarrüb imkânını vaad eder (Celal, 1908: 31).

Atlastaki söylemlere bakıldığında, kullanılan ifade tarzının, Efdaleddin Tekiner’in atlasına yakın şekilde anlaşılır ve salt bilgiye dayalı olduğu, Efdaleddin Tekiner’in atlasından daha farklı olarak, daha açık anlaşılır ifadelerle yer verildiği gözlemlenmiştir. Atlasta tarihi olaylara yer verilmekle beraber genel olarak coğrafi ve sosyolojik tespitler kaleme alınmıştır.

Karabet Keşişyan, bu bölümde bahsedilen atlas ve harita tarzı görsel tarihi kaynaklara oldukça ilgili olduğu ve bu tip kaynakların basımı için kişisel girişimlerde bulunduğu bilinmektedir. Yukarıda bilgisi verilen cep atlasına ek olarak bir de tarih öğretimine katkıda bulunması adına “*Boyalı Avrupa-yı Osmani Haritası*” adlı bir siyasi haritanın Karabet Matbaası tarafından basıldığı ve rüştiyelere dağıtıldığı tespit edilmiştir (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA], 1324, kutu: 948, gömlek: 30: 3). Bu harita,

halka açık arşivlerde bulunamamış fakat bir müzayede evinin web sayfasında²¹ tespit edilmiştir. İlgili müzayede evi İzmir'de bulunduğundan haritaya fiziki olarak erişilememiştir. Bu sebeple haritanın kâğıt kalitesi, geçen yıllar içerisinde ne kadar yıprandığı hakkında tespitler yapılamamıştır. Bununla beraber haritanın görseline ulaşıldığı için görselle alakalı tespitler yapmak mümkündür. Adı geçen siyasi haritanın balkanları ve Doğu Avrupa'nın bir kısmını göstermektedir. Dikey bir yapıda, yeşil beyaz pembe renklerden oluşmaktadır. Klasik siyasi harita mantığına uygun olarak başkentler ve önemli yerler vurgulanmıştır. Haritanın görseli, telif hakları ile ilgili oluşabilecek problemler sebebiyle bu araştırmaya eklenmemiştir. Harita, basıldığı dönemde renkli haritaların örneklerinin pek bulunmaması ve Karabet Keşişyan'ın kişisel çabaları sebebiyle bastırılıp dağıtılması açısından önemlidir ve bu sebeplerle araştırmaya eklenmiştir.

Keşişyan Matbaası Tarafından Bastırılan “Mektep” Mecmuası Hakkında Bulgular

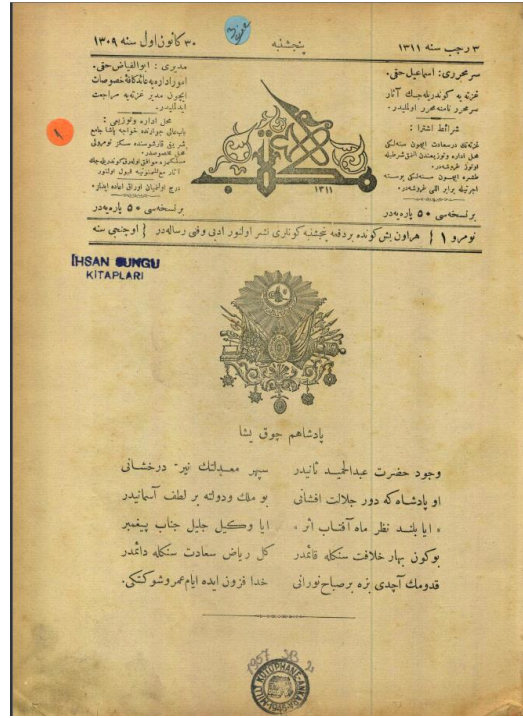
Mektep isimli mecmua Sultan II. Abdülhamid döneminde, 1881-1898 yılları arasında toplamda 185 sayı yayınlanan eğitici içeriklere sahip olan bir mecmuadır (Tümer, 2003: 323). Mektep Mecmuası, idadi ve rüştiye kademesinde öğrenim gören öğrenciler için hazırlanmış, mecmuanın içeriği ve kapsamı, okullarda kullanılan eğitim programlarına uygun olacak şekilde düzenlenmişti (Timur, 2021: 46). Mektep mecmuasında; tarih, edebiyat, resim, seyahatnameler ve doğa bilimleri ile alakalı konular kaleme alınmıştı (Timur, 1995: 1-2). Bu içeriklere ek olarak derginin bir bölümünde “ahlak” başlığı altında öğrencilere milli ve manevi duyguları aşlamaya çalışan hikayelere yer verilmiş, dönemin önemli yazarlarından Ahmet Rasim, Mehmed Celal ve Hüseyin Cahid beyler bu başlık altında hikayeler kaleme almışlardı (Uçman, 2004: 2). Bu yazılar bir nevi vatandaşlık eğitimi girişimleri olarak yorumlanabilir.

Mektep dergisi, Karabet Keşişyan'ın matbaasında basılmıştı ve Keşişyan derginin basım işlerinde imtiyaz sahibiydi (Timur, 1995: 2-4). Birinci (1977) çalışmasında, mektep mecmuasının, içerik ve neşir bakımından II. Abdülhamid döneminin bilim, tarih ve edebiyat dergileri arasında öne çıktığını ve dönemin önemli dergilerinden biri haline geldiğini belirtmiştir. Tümer (2003) çalışmasında, Mektep dergisinin bir çocuk dergisi olarak yayın hayatına başladığını fakat zamanla Türk edebiyatı tarihinde önemli bir yer edinecek kadar mühim bir dergiye dönüştüğünü ve Türk edebiyatında Servet-i Fünûn dönemine geçişte etkili olan yayınlardan biri olduğu ifade etmektedir (323). Adı geçen mecmua, idadiler ve rüştiyeler seviyesinde öğretim programlarına uygun tarih yazıları barındırması ve edebiyat tarihi açısından önemli bir yere sahip olması sebebiyle, tarih öğretimi ve eğitim tarihi açısından önemli bir yan kaynak olarak görülerek bu araştırmaya eklenmiştir. Mecmuanın kapak sayfası aşağıdaki gibidir (Mektep, 1894).

²¹ Haritanın fotoğrafını görmek için bakınız: <https://www.bayrakmuzayede.com/osmanlica-harita-avrupayi-osmani.html>

Şekil 7

Mektep Dergisi Mecmuasının İç Kapağı (Mektep, 1894)

Derginin ismi öğrencilerin ilgisini çekebilecek tarzda hazırlanmış, başlığı oluşturan Osmanlıca harfleri temsil etmesi için anahtar, sancak, çiçek ve gül süsleri yerleştirilmiştir. Derginin girişinde “*Padişahım çok yaşa*” isimli bir şiir bulunmaktadır. 1890 yılında yayın hayatına başlayan ve tam olarak ne kadar süre yayınlandığı tespit edilemeyen dergide tarih dersi ve edebiyat ile alakalı yazıların yanı sıra Fransızca ve Farsça, sanat ve seyahat yazıları, din ve ahlak hakkında yazılar, sağlık ve meslek eğitimi hakkında yazılar (kızlar için dikiş nakış, erkekler için sanayi ve atölyeler ön plandadır) ve ayrıca matematik, kimya, biyoloji vd. fen bilimleri ile alakalı yazılar bulunmaktadır (Timur, 1995). Derginin ulaşılabilen sayıları incelendiğinde bu sayılarda somut veya soyut kavramlarda yoğun bir görsel kullanımının olduğu gözlemlenmiştir. Örneğin edebiyat, doğa tarihi ve matematik derslerinin arka arkaya sıralandığı iki sayfada doğa tarihi dersinde, zürafaların özelliklerinin anlatıldığı bir metne yer verilmiş, bu metnin hemen yanına bir zürafa çizimi eklenerek anlatım yapılmıştır. Doğa tarihi dersinden bir önceki edebiyat dersinde, “kardeşlerin barışması” isimli bir kısa öyküye yer verilmiş, bu öykü barışan iki çocuğu ve babalarını gösteren ufak bir çizimle anlatılmıştır. Doğa tarihi dersinden sonraki matematik dersinde ise geometrik şekillere yer verilmiştir (Mektep, 1891: 37).

Şekil 8

Soldan Sağa “Kardeşlerin Barışması” Adlı Metnin Görseli, Zürafa Görseli, Bazı Geometrik Şekiller (Mektep, 1891: 37)

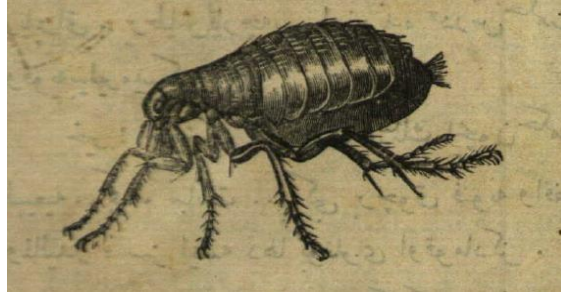
Görsel kullanımıyla hem öğrencilerin konuyu daha iyi anlaması sağlanmış hem de mevcut dergide bir ders kitabı tarzı belirlenmiştir. Derginin dili, hitap ettiği kitle olan çocuk yaştaki öğrencilerin anlayabileceği bir biçimde sade, açık ve anlaşılırdır. Dergideki yazılar incelendiğinde, yazarların sanki ders öğrenciler karşındaymış gibi ders anlatan bir öğretmen üslubu kullanarak yazılar yazdığı, “çocuklar... gölgenize baktığımızda... çevrenizdeki ağaçlara baktığımızda... yukarıda gördüğünüz şekilde... okuduğumuz metinde...” şeklinde kalıplar kullandıkları gözlemlenmiştir (Mektep, 1891).

Dergide tespit edilen karakteristik özellikler ve genel yapı bu şekildeyken, dergide tarih eğitimi açısından ayırt edici nitelikler de yer almaktadır. Derginin incelenen ciltlerinde, genel olarak Tarih-i Umumi (dünya tarihi) derslerinin yer aldığı Osmanlı tarihi veya Avrupa tarihi derslerinin dergilerde yer almadığı, tarih dersi ile alakalı yazılarda derginin ilk yıllarında İbrahim Hakkı Paşa'nın etkili olduğu, daha sonra dönemin diğer önemli tarihçi ve edebiyatçıların da yazılarda rol aldığı gözlemlenmiştir (Mektep, 1891; Mektep, 1894). Dergide, dünya tarihi adı altında derslerde tarih metodolojisi ve tarihin tanımı ile alakalı açıklamalar da yapılmaktadır. Örneğin İbrahim Hakkı Paşa derginin 18. Sayısında kaleme aldığı Nuh Tufanı konulu yazının giriş bölümünü, tarihin tanımına, tarihin kaynaklarına ve tarihe yardımcı bilim dallarına ayırmıştı (Timur, 1995: 100-101). Bu yazıya ek olarak diğer nüshalarda tespit edilen Tarih-i Umumi başlıklı yazıların içeriği, insanoğlunun tarihi (Kur'an kaynaklı) ve Kıta Avrupa'sının tarihi, devletlerarası ilişkiler ve medeniyetlerin özellikleri hakkında bilgiler taşıyordu.

Tarih-i umumi derslerinin içerikleri bu şekildeyken, Tarihi Tabii (doğa tarihi) adlı başka bir ders de bulunmaktaydı. Timur (1995) Mektep dergisinin 1. cildi ile alakalı yaptığı çalışmada tarihi tabii dersini doğa tarihi çalışmalarına örnek olarak değerlendirmiştir. Doğa tarihi dersleri ile alakalı yazıların, tarih yazıları çatısı altında verildiğini, bu sebeple tarih dersi olarak görülebileceğini belirtmiş, doğa tarihi derslerinde çeşitli hayvanların özelliklerinin bu yazılarda anlatıldığından bahsetmiş, yazılarda oldukça farklı yazarların yazılarına rastlandığından ve her yazıdan önce anlatılacak hayvanın bir çiziminin yer aldığını tespit etmiştir (108-109). Bu çalışmada derginin 3. cildi ile ilgili yapılan taramalarda da tarih-i tabii derslerine rastlanmıştır. Tarihi tabii dersleri ile ilgili metinlere bir örnek olarak, derginin 2. sayısında yer alan “Pire” isimli metin ve metin ile alakalı görsel gösterilebilir (Mektep, 1891: 12).

Şekil 9

Mektep Dergisinden Bir Pire Çizimi (Mektep, 1891: 12)

Kene görseli ile alakalı metnin bir kısmı şöyledir: “Şu gördüğünüz resim pirenin gayet büyütülmüş bir resmidir. Pireler hem insana hem de hayvana gazez olur. Pire yumurtasını toz toprak içine bırakır. Yavrusu yumurtadan çıkar, toz içinde yaşar. Onun için toz toprak olan yerde pire çok bulunur” (Mektep, 1891: 12). Metnin devamında pirenin özellikleri, haşere sınıfından olduğu, pireden korunma yolları anlatılmaktadır. Tarih-i tabii başlıklı yazılar yaklaşım açısından oldukça ilginçtir. Bununla beraber “doğa tarihi” alanında değerlendirilip, değerlendirilemeyeceği konusu tartışmaya açıktır. Doğa tarihi alanı, kendine has farklı bir disiplindir ve bu disiplin üzerine yapılan çalışmalarda, bir organizma hakkında “Ne tür bir hayvan? Nerede yaşar? Nasıl yaşar? Nasıl çoğalır? Bu tür canlılar nasıl görünürler? ve yaşadıkları yerler nasıl görünür?” soruları üzerinden organizmalar hakkında detaylı inceleme çalışmaları yapılır (Able, 2016, 2150). Araştırmada incelenen mektep dergisi yazıları, konsept ve amaç olarak doğa tarihi yazılarının amaçlarına benzemektedir. Örnek olarak gösterilen “pire” adlı çalışmada, canlının görseli, nerede yaşadığı, nasıl çoğaldığı yüzeysel bilgilerle aktarılmaya çalışılmıştır. Bu yazıya ek olarak doğa tarihi başlığı altında keleme alınan ve “zürafa” başlığıyla geçen bir çalışmada, zürafanın özellikleri hakkında yüzeysel bilgiler sunulmuştur (Mektep, 1891, 32). Dönemin şartları ve mektep dergisinin hitap ettiği öğrencilerin düzeyi göz önüne alındığında, doğa tarihi ölçütlerinin asgari düzeyde gerçekleştiği söylenebilir fakat yine de yazıların bir doğa tarihçisinin gözünden incelenmesi gerekmektedir.

Mektep dergisinde yer alan tarih-i tabii konseptli yazıların aykırı fakat ilgi çekici bir yaklaşıma sahip olduğu söylenebilir. Dönemin yazarlarının çoğunun savaş veya diplomatik ilişkilerle alakalı tarihi olayları kaleme aldığı düşünüldüğünde spesifik bir tarihi olaydan ziyade bir canlıyı, bir organizmayı anlatmanın ilgi çekici olduğu düşünülmektedir. Bu açıdan tarih-i tabii yazılarının, döneme göre yenilikçi ve orijinal bir özelliğe sahip olduğu söylenebilir. İlgili yazıların dergide yer alması ile alakalı olarak herhangi bir açıklama bulunamamıştır.

Sonuç

1850-1911 yılları arasında yaşayan Karabet Keşişyan Efendi'nin basım işleri yaptığı yıllar eğitim açısından "yeniden inşa" dönemi olarak kabul edilir. Bu dönemde, Osmanlı okullarının çağdaş bir tarzda şekillenmesi için Batılı pedagoji ve tekniklerden faydalanılmış, bu yaklaşımların geleneksel öğelerle harmanlanması yönünde bir politika izlenmiştir (Gündüz: 2010). Dönemin öne çıkan eğitimcileri yerel gereklilikleri ve gerçekleri göz

önünde bulundurarak Osmanlı ve İslam geleneği ile uyumlu öğretim materyalleri hazırlamışlardır (Ardıç ve Kılıç: 2017). Yapılan araştırma da bu eğitim materyallerinin tarih eğitimiyle alakalı olanları sınıflandırılmış, Kitapçı Karabet Efendi'nin tarih öğretimine bu bağlamda katkıları ortaya konulmuştur.

Araştırma bulgularından yola çıkarak Keşişyan'ın tarih alanında 25 tarih ders kitabı, 27 tarih kitabı, 1 atlas, 1 harita, 34 dergi bulunmuştur. Bu eserlerin dönemin şartlarına göre oldukça özenli, dönemin ileri teknolojilerinde hazırlanmış, cilt, kapak, resim, renk konularında iyi durumda olduğu görülmüştür. Araştırmada, Keşişyan'ın matbaasında, en fazla bastırılan yayının türünün tarih bilimi ile alakalı kitaplar olması Keşişyan'ın tarih eğitimiye etkileri ve tarih eğitimiye yönelik çabalarına dair en temel kanıt olarak gösterilebilir. Ayrıca Keşişyan'ın ders kitaplarının basımına ve dağıtımına önem verdiği, bu ders kitaplarının iç ve dış tasarımlarının geliştirilmesinde etkili olduğu gözlemlenmiş, tarih ders kitaplarının da bu yaklaşımdan payını alarak geliştiği düşünülmüştür. Keşişyan'ın tarih dersine yardımcı kaynak sağlamak için atlaslar ve haritalar ile ilgili çalışmalara kaynak ayırdığı, tarih atlası ve harita bastırmak için özel girişimlerde bulunduğu gözlemlenmiştir. Özlü ve Üzüm (2020) çalışmalarında Karabet Matbaasında basılan Tekiner'in tarih atlasını, tarihi coğrafyanın öğretimi açısından oldukça önemli bir gelişme olarak yorumlamışlar, bu araştırma bulgularında da belirtildiği üzere sade ve anlaşılır bir dille hazırlandığından bahsetmişlerdir (204). Keşişyan'ın imtiyaz sahibi olduğu dergide tarih ile alakalı yazılara önem gösterip, doğa tarihi ile alakalı yazıların kaleme alınmasını sağladığı tespit edilmiştir. Bu mecmuada bulgular kısmında örnek olarak da gösterilen yazıların doğa tarihi yazıları olup olmadığı konuyu tartışmaya açık olarak görülmektedir (Timur, 1995: 108).

Bu bulgulara ek olarak Keşişyan'ın matbaası tarih eğitimi özelinde incelendiğinde, en fazla materyalin dünya tarihi dersi için bastırıldığı, Osmanlı tarihi için bastırılan materyallerin dünya tarihine kıyasla daha az olduğu, en az materyalin ise dinler tarihi dersi için bastırıldığı gözlemlenmiştir. Araştırmada yalnızca Keşişyan tarafından bastırılan kitaplar ele alındığından, bu kitaplar diğer tarih ders kitapları ile karşılaştırılamamış dolayısıyla Keşişyan'ın tarih eğitimiye yönelik ideolojik söylemlere sahip olup olmadığına dair herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. Araştırma kapsamında ele alınan kaynaklar incelendiğinde Karabet Efendi'nin Osmanlı toplumunun kültürel ve entelektüel gelişimine katkıda bulunduğunu, yayıncılık alanında yenilikçi ve girişimci olduğu söylenebilir. Matbaasında yaşadığı döneme göre oldukça ileri teknikleri kullanarak renkli atlaslar hazırlandığı, resimli mecmualarla öğrenmeyi kolaylaştırıcı tasarımlara yer verdiği görülmüştür. Ayrıca Mektep dergisi ile küçük yaşlardan itibaren çocuklara tarihi bilgiyi çeşitli görsellerle ve farklı yöntemlerle aktarmaya çalışmasının da ilgi çekici olduğu düşünülmektedir.

Bu araştırmanın sonuçlarından yola çıkarak, gelecekte yapılacak benzer araştırmalara yönelik verilebilecek olan öneriler şunlardır:

- Keşişyan'ın atlaslar ve haritalara olan ilgisinden yola çıkılarak, Keşişyan'ın coğrafya eğitimine yönelik çabaları incelenebilir.

- Keşişyan'ın matbaasında bastırılan tarih ders kitaplarının içerikleri, akranı olan diğer ders kitapları ile karşılaştırılarak, bu ders kitaplarının ideolojik söylemlere sahip olup olmadığı incelenebilir.
- Keşişyan tarafından bastırılan mektep dergisi farklı disiplinler açısından incelenerek, bu disiplinlere katkıları değerlendirilebilir.
- Keşişyan'ın bir süre beraber çalıştığı Kaspar Efendi'nin matbaası ile alakalı bir çalışma hazırlanabilir.
- Mektep dergisindeki doğa tarihi yazıları hakkında bir doğa tarihçisi tarafından incelemeler yapılabilir.
- Osmanlı dönemi matbaacılık faaliyetleri ve matbaacıları hakkında yapılan çalışmalar arttırılabilir.

Katkı Oranı Beyanı: 1. yazar %60, ikinci yazar %40 düzeyinde katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma herhangi bir kurum veya kuruluş tarafından desteklenmemiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Yazarlar hiçbir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder.

Kaynakça

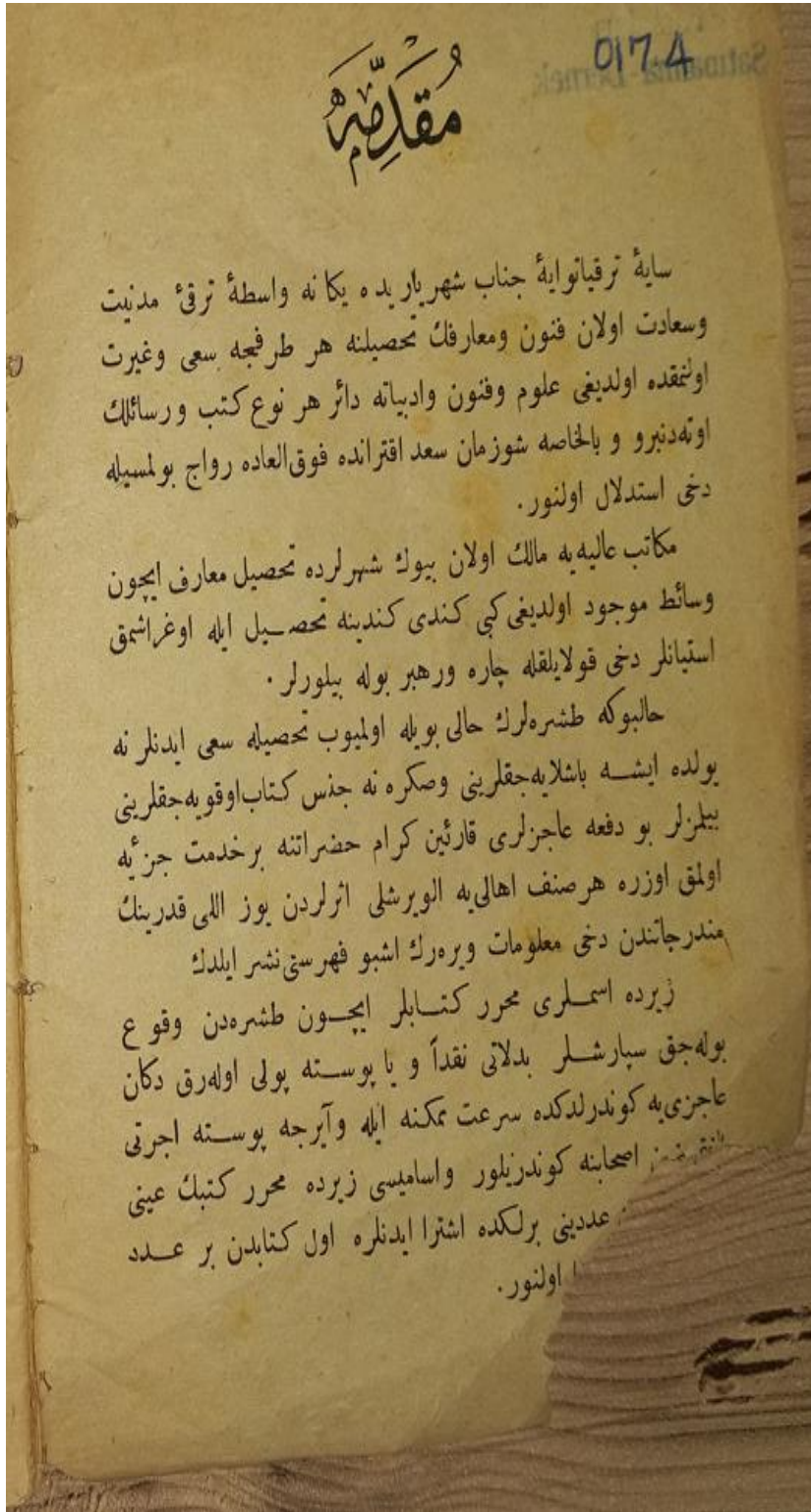
- Able, W. K. (2016). Natural history: an approach whose time has come, passed, and needs to be resurrected. *ICES Journal of Marine Science*, 73(9), 2150-2155. <https://doi.org/10.1093/icesjms/fsw049>
- Ardıç, E. ve Kılıç, F. (2017). Teaching materials in the late Ottoman and early republican periods: history and citizenship courses. *Turkish History Education Journal*, 6(2), s. 363-382. <https://doi.org/10.17497/tuhed.338771>
- Birinci, N. (1977). Mektep. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, (v. 4, p. 1-14). Dergah.
- Birinci, A. (1995). Kitapçılık tarihimizden bir isim: Kaspar Efendi. *Kebikeç*, 1(1), s. 27-33.
- BOA, fon: MF.İBT., Tedrisat-ı İbtidaiye kalemi, box: 60, shirt: 108.
- BOA, fon: MF.İBT., Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemî, box: 56, shirt: 4.
- BOA, fon: İ.DH., İrade Dahiliye, box: 1249, shirt: 97153.
- BOA, fon: İ.TAL., box: 51, shirt: 42.
- BOA, fon: İ.HUS., İrade Hususi, box: 29, shirt: 3.
- BOA, fon: MF.MKT., İrade Talifat, Maarif Nezareti Mektubi Kalemî, box: 278, shirt: 25.
- BOA, fon: MF.MKT., Maarif Nezareti Mektubi Kalemî, box: 432, shirt: 35.
- BOA, fon: MF.MKT., Maarif Nezareti Mektubi Kalemî, box: 812, shirt: 8.
- BOA, fon: MF.MKT., Maarif Nezareti Mektubi Kalemî, box: 948, shirt: 20.
- Celal, M. (1908). *Cep atlası*. Karabet.
- Creswell, J. W. (2020). *Nitel araştırma yöntemleri: beş yaklaşıma göre nitel araştırma deseni* (S. B. Demir, & M. Bütün, Çev.). Siyasal.
- Çoruk, A. Ş. (2006). Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin basın ve yayın hayatına katkıları üzerine kısa bir değerlendirme. F. M. Emecan, Ş. Ural, & K. Yetiş (Eds.), *Çeşitli Yönlerden Türk Ermeni İlişkileri* (s. 415-421). İstanbul Üniversitesi.
- Deveci Bozkuş, Y. (2022). Tanzimat döneminde eğitim ve ders kitapları kaleme alan Ermeniler: Mihran Apikyan örneği. F. Korkmaz (Eds.), *9. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı* (p. 379-390). <https://doi.org/10.26650/PB/AA10AA14.2023.001.028>
- Deveci Bozkuş, Y. (2020). Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler: Osmanlı Türkçesi ile eserler yazan Ermeni Entelektüeller. *Erdem*, (79), s. 97-128. <https://doi.org/10.32704/erdem.838432>
- Deveci Bozkuş, Y. (2020). *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni entelektüeller*. Nobel.
- Deveci Bozkuş, Y. (2022). XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni entelektüeller: Diran Kelekyan örneği. *Bilig*, (101), s. 1-29. <https://doi.org/10.12995/bilig.10101>
- Eliaçık, M. (2009). Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin II. Abdülhamid Döneminde muzır neşriyat sayılması. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 47-62. <https://doi.org/10.15247/dev.31>
- Engin, E. (2010). *Türk romanında Ermeniler (1874-2010)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Glesne, C. (2013). *Nitel araştırmaya giriş* (A. Ersoy & P. Yalçınoğlu, Çev.). Anı.

- Gündüz, M. (2010). *Osmanlı mirası Cumhuriyet'in inşası modernleşme, eğitim, kültür ve aydınlar*. Lotus
- Hayta, N., ve Ünal, U. (2014). *Osmanlı Devleti'nde yenileşme hareketleri*. Gazi.
- Karabet ve Kaspar Matbaası, (1303). *Babı Ali caddesinde karabet ve Kasparın 25 numaralı kütüphanesi hesabına tab olunan kitapların fihristi*. Karabet & Kaspar.
- Karaçorlu, S. M. (2017). *Osmanlı tarihi: Abdurrahman Şeref'in "Fezleke-i devlet-i tarih-i Osmaniye" (günümüz Türkçesi)*. Umuttepe.
- Kıral, B. (2020). Nitel bir veri analiz yöntemi olarak doküman analizi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (15), s. 170-189.
- Mektep. (1891). *Mektep*. (1)7. K. Keshishian (Eds.). Karabet ve Kaspar.
- Mektep. (1892). *Mektep*. (1)41. K. Keshishian (Eds.). Karabet.
- Mektep. (1894). *Mektep*. (3)1. K. Keshishian (Eds.). Karabet.
- Mektep. (1894). *Mektep*. (3)12. K. Keshishian (Eds.). Karabet.
- Mektep. (1894). *Mektep*. (3)19. K. Keshishian (Eds.). Karabet.
- Mektep. (1895). *Mektep*. (4)34. K. Keshishian (Eds.). Karabet.
- Merriam, S., & Greiner, R. (2019). *Qualitative research in practice: examples for discussion and analysis*. A Willey Brand.
- Muşmal, H., ve Gürbüz, İ. (2018). Nitel araştırmalarda veri toplama yöntemleri ve veri türleri – doküman incelemesi. Ş. Aslan (Eds.), *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* (s. 217-243). Eğitim.
- Özlü, Z., ve Üzüm, H. İ. (2020). Tarihi coğrafyanın öğretimi açısından haritaların önemine bir örnek: İbnul Cevad Efdaleddin'e göre Osmanlı haritaları. A. Mutlu (Eds.), *Geçmişten Günümüze Tarih Araştırmaları* (s. 179-207). Gazi.
- Schick, I. C. (2011). Print Capitalism and women's sexual agency in the late Ottoman Empire. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 1(31), s. 196-216. Project Muse. <https://muse.jhu.edu/article/444382/pdf>.
- Silverman, D. (2006). *Interpreting qualitative data: methods for analyzing talk, text and interaction*. Sage.
- Somel, S. A. (2015). *Osmanlı'da eğitimin modernleşmesi (1839-1908)*. İletişim.
- Şeref, A. (1901). *Fezleke-i tarih-i devlet-i Osmâniyye*. Karabet.
- Şeref, A. (1891). *Tarih-i devleti Osmaniyye* (Volume 1). Karabet.
- Şeref, A. (1894). *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye* (Volume 2). Karabet.
- Tatlısu, M. (2021). Kitapçı Karabet Efendi'nin Osmanlı matbuatına katkıları üzerine bir methal. *Yıllık Anual of Istanbul Studies*, 3(10), s. 123-148. <https://doi.org/10.53979/yillik.2021.6>
- Tevfik, A. (1891). *Fezleke-i tarih-i umumi* (Volume 1). Karabet.
- Tevfik, A. (1893). *Fezleke-i tarihi umumi: tarih-i kurun-u vusta* (Volume 2). Karabet.
- Tevfik, A. (1900). *Fezleke-i tarihi umumi: tarih-i kurun-u ahire* (Volume 3). Karabet.

- Tevfik, R., (1911). Müteveffa karabet efendi hakkında, *Servet-i Funiin Dergisi*. 40(1024), s. 235-237. Milli Kütüphane. <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/articlecatalog/details/20128>
- Tekiner, C. E. (1910). *Tarih-i Osmani haritaları*. Karabet.
- Timur, K. (1995). *Mektep dergisi (1. Cilt 1891-1892) (Tasnif, inceleme ve değerlendirme)* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Timur, K. (2021). Sultan II. Abdülhamid döneminde okul vazifesi gören bir mecmua “mektep”. *Edebi Eleştiri Dergisi Takvîm-i Vekâyi'den 1928 Yılına Süreli Yayınlar ve Edebiyat Özel Sayısı*, s. 45-55.
- Tümer, Ş. C. (2003). “Mektep” dergisi hakkında yapılan çalışmalara dair bazı dikkatler. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 10(21), s. 323-338.
- Uçman, A. (2004). Mektep. *Türkiye Diyanet vakfı İslam Ansiklopedisi*, v. 29, p. 1-2. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Uşaklıgil, H. Z. (2017). *Kırk yıl. Özgür*.
- Vahid, H. (1909). *Tarih-i enbiya ve İslâm*. Karabet & Kaspar.
- Yıldırım, E. (2019). *19. Yüzyıl sonu Osmanlı toplumunda “tercüme” eserlerin tanıtımı üzerine betimleyici bir inceleme: Kitapçı Arakel Karalogları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Okan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, A., ve Şimşek, H. (2021). *Nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin.

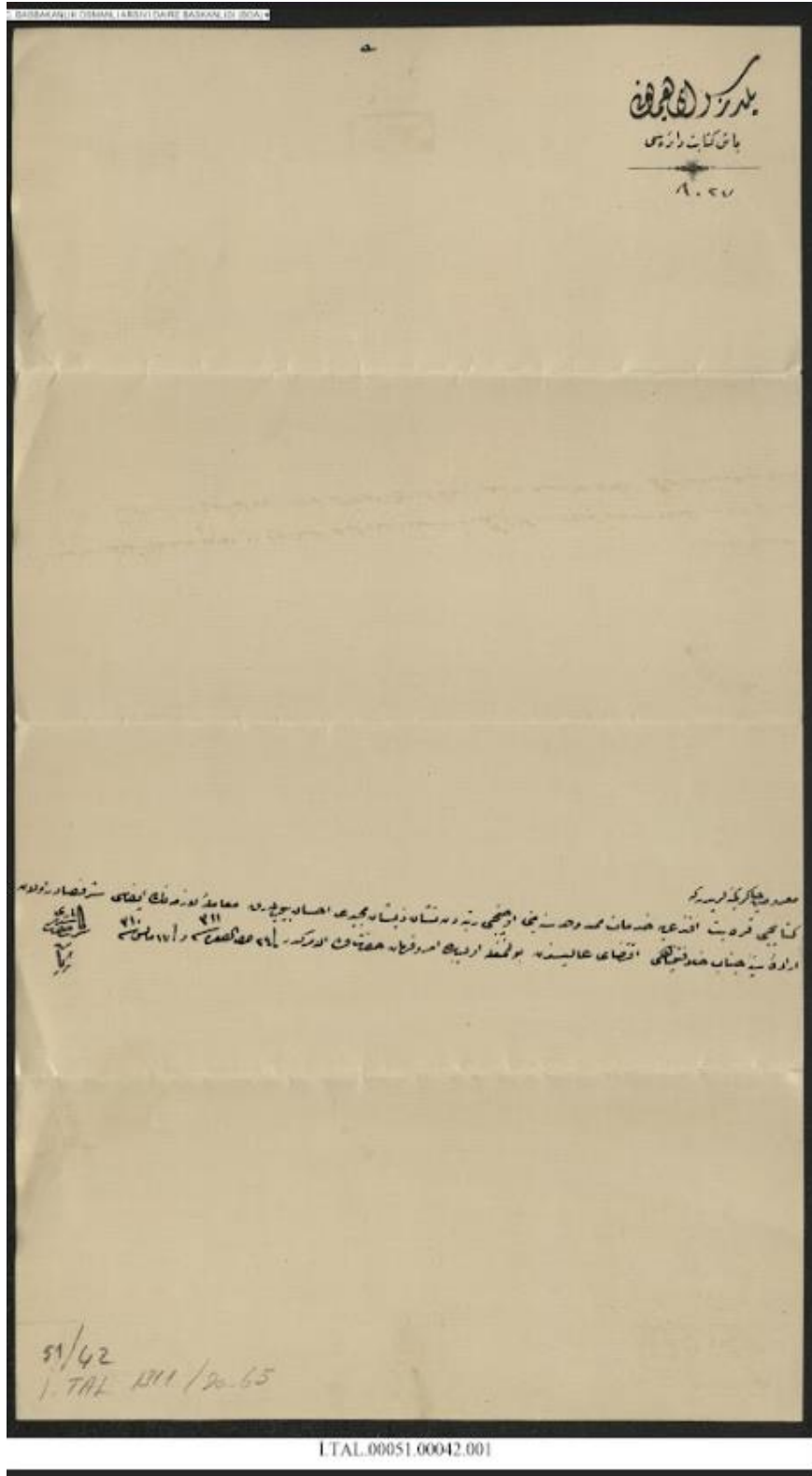
Ekler

Ek A. Karabet ve Kaspar Matbaası Tarafından Kaleme Basılan Fihristin Giriş Bölümü²²

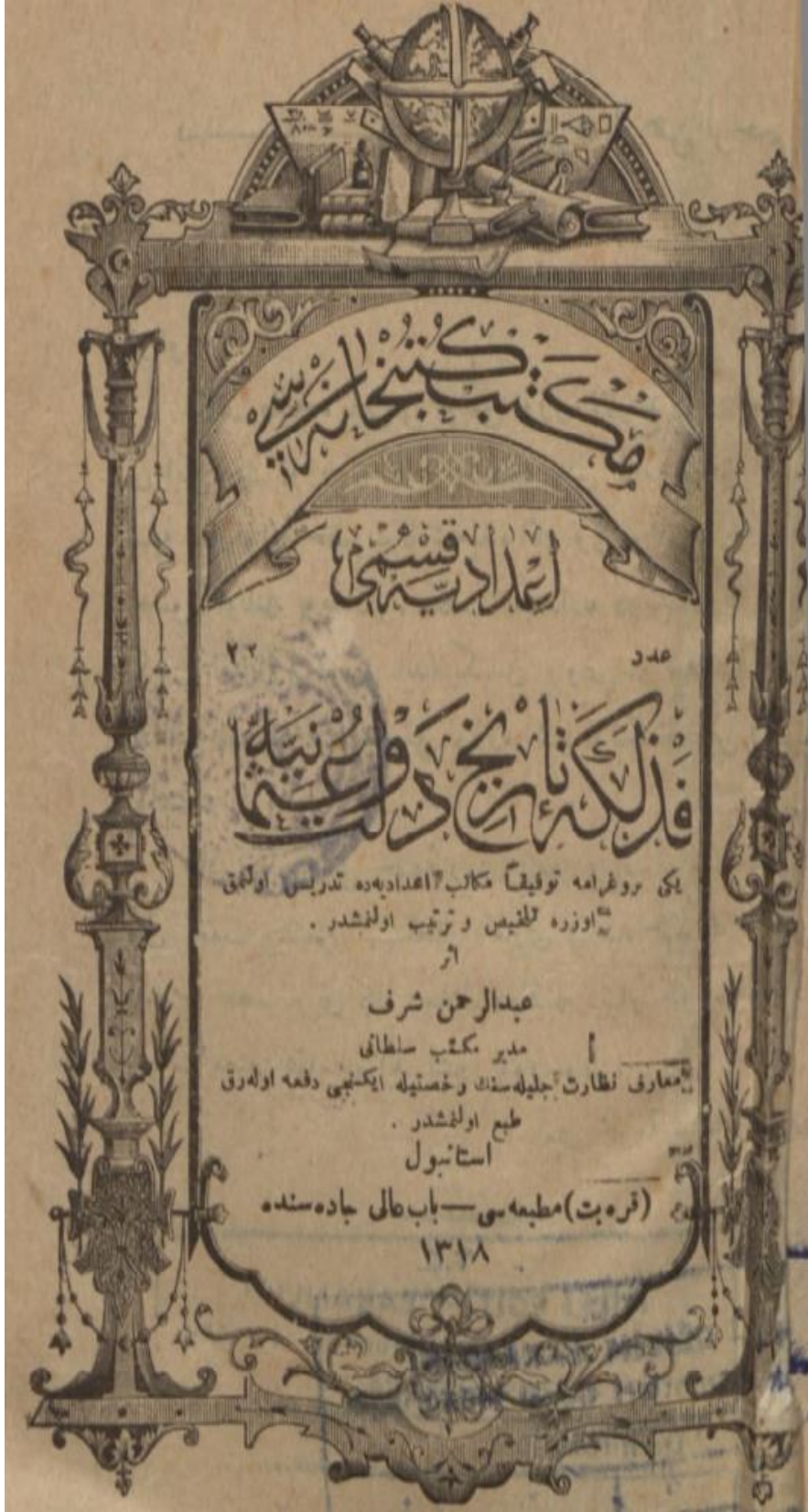
²² Milli kütüphane nadir eser kataloğundan alınmıştır.

Ek B. Karabet Keşişyan'ın Mecidi Nişanı Aldığına Dair 1311 Tarihli Arşiv Belgesi²³

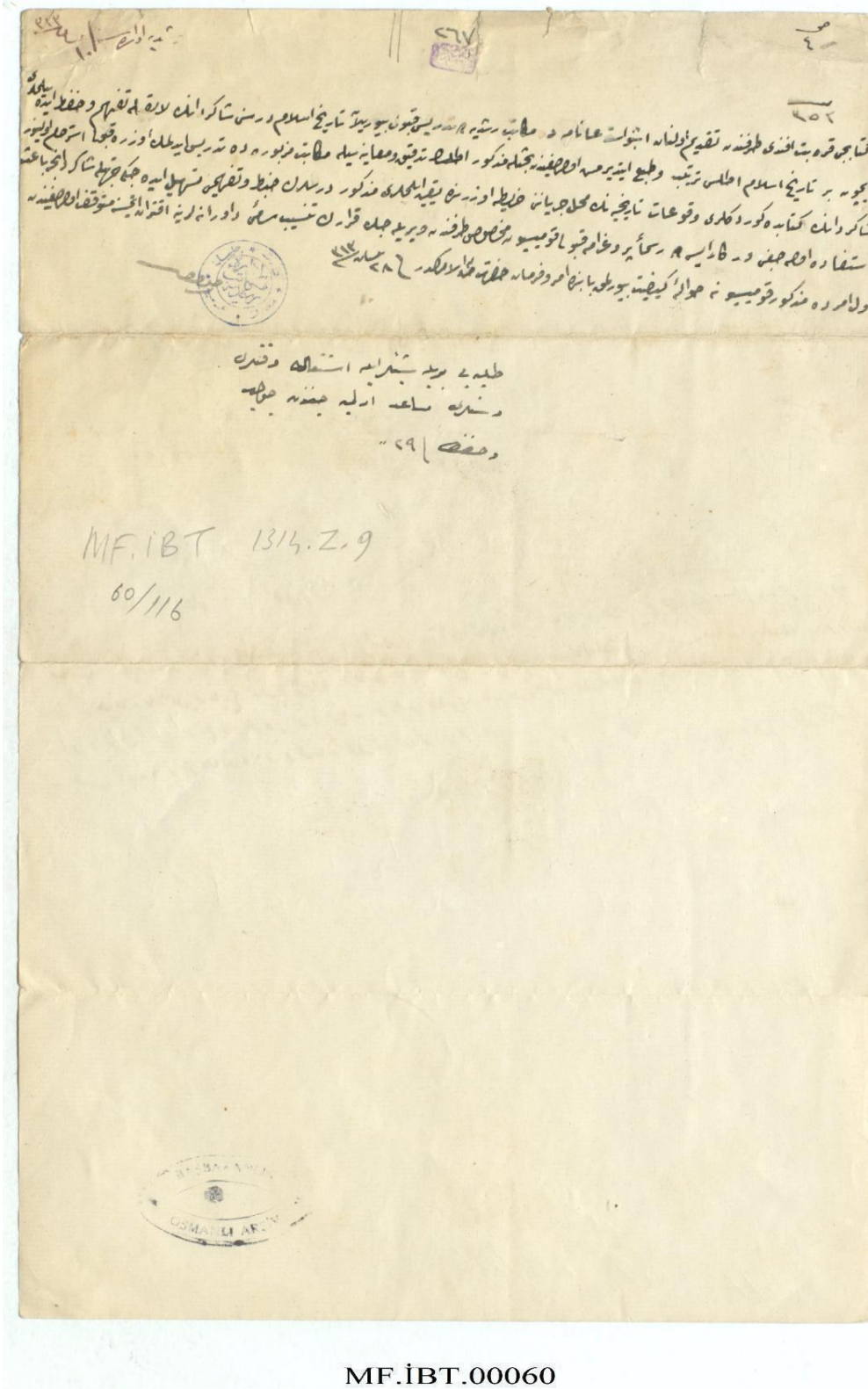
²³ Devlet arşivleri başkanlığı Osmanlı arşivlerinden alınmıştır.

Ek C. Fezleke-i Tarih-i Devlet-i Osmaniye Adlı Ders Kitabının İç Kapağı²⁴

²⁴ Ferit Ragıp Tuncor arşivinden erişilmiştir.

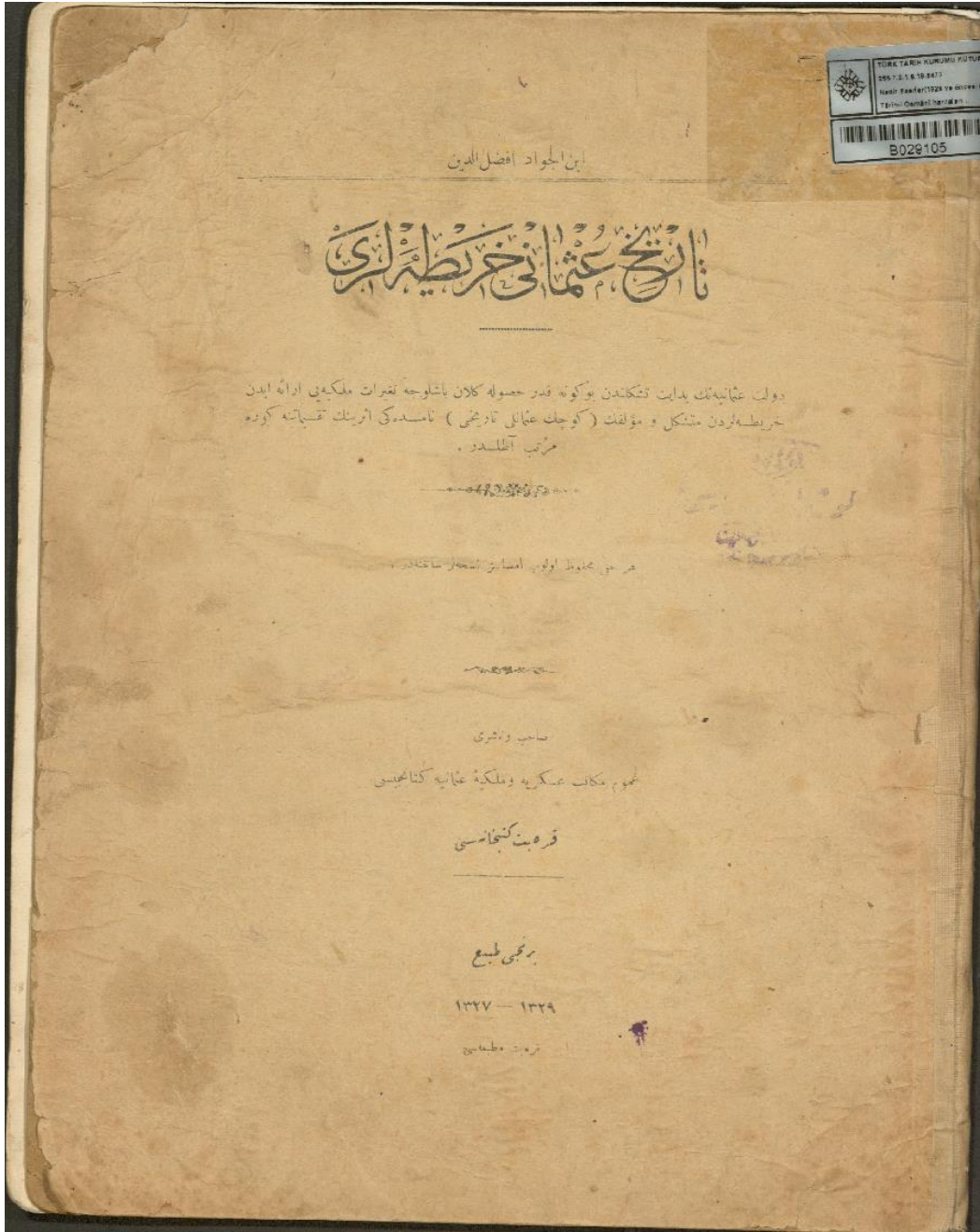
Ek D. Karabet Keşişyan'ın Tarih Atlası Bastırmaya Yönelik Talebinin Bulunduğu Arşiv Belgesi²⁵

MF.İBT.00060

²⁵ Devlet Arşivleri Başkanlığından alınmıştır.

Ek E. Tarih-i Osmani Haritaları İsimli Tarih Atlasının Kapak Sayfası²⁶

²⁶ Türk Tarih Kurumu'ndan alınmıştır.